

Inleiding tot het lezen van zeventiende-eeuws Nederlands

L. Koelmans

bron

L. Koelmans, *Inleiding tot het lezen van zeventiende-eeuws Nederlands*. Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht 1978

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/koel004inle01_01/colofon.htm

© 2006 dbnl / L. Koelmans

Woord vooraf

Dit boekje is in de eerste plaats bestemd voor eerstejaars neerlandici, maar misschien kunnen ook niet-neerlandici met Zeventiende-eeuws als kandidaatsbijvak er profijt van hebben. Het behandelt de voornaamste moeilijkheden die het aanvankelijk begrip van een tekst in de weg kunnen staan. Voor een belangrijk deel liggen die op praktisch-taalkundig terrein. Vandaar dat de begeleiding van de eerste tekstoefeningen meestal aan taalkunde-docenten wordt toevertrouwd. Uiteraard wordt het snelle begrip van een oude tekst niet alleen belemmerd door gebrek aan vertrouwdheid met het vroegere taalgebruik. Er komen interpretatieproblemen bij, en de meeste teksten roepen tal van vragen op die betrekking hebben op de historische achtergrond in de ruimste zin. Bij inleidende leescolleges hoeft men die niet helemaal te ontwijken: de beginnende student mag best ervaren, dat het leren lezen van ‘wat er staat’ middel is tot een doel, al wordt dat doel dan pas in de volgende studiefase duidelijker zichtbaar. Maar het leren lezen staat op de voorgrond, en daarvoor lijkt het me dienstig, dat de taalhindernissen eens afzonderlijk bespreking vinden in een systematisch overzicht als hier wordt aangeboden. Het gaat daarbij om het wegruimen van leesobstakels, niet om een afgeronde grammatische beschrijving. Als het boekje voor zelfstudie gebruikt wordt, beantwoordt dat aan de bedoeling van de schrijver. Verwerken de collegedeelnemers deze stof zelfstandig, vóór of tijdens de collegeperiode, dan kunnen de teksturen doelmatiger besteed, en zonodig verminderd worden. Het laatste is niet denkbeeldig in een tijd die tot voortgaande rationalisering van de studieprogramma's dwingt.

Op de middelbare school zegt men wel eens dat de lessen aan de eersteklappers het makkelijkst lijken, maar het moeilijkst zijn. Hetzelfde zou men voor de universiteit kunnen zeggen. Ook als de docent al wat langer meeloopt, en vele tekstcolleges heeft gegeven, blijft het moeilijk, zich een helder beeld te vormen van wat de beginnende lezer nu precies aan taalkundige informatie nodig heeft. Met teveel is hij niet gebaat. Het irriteert, grijpt vooruit op de problematiek van een volgende studiefase, en is strijdig met de beperkingen die een evenwichtig propedeuseprogramma nu eenmaal oplegt. Te weinig irriteert nog meer, vooral als ernaast het teveel woekert.

Wat soudic maken tale lanc? De schrijver van deze inleiding zal het in elk geval niet teveel zijn, wanneer gebruikers van het boekje hem op tekortkomingen willen wijzen.

Bij de druk

De goede ontvangst van de *Inleiding* na het verschijnen van de gestencilde tekst in het voorjaar van 1978 heeft op korte termijn een gedrukte uitgave mogelijk gemaakt. Ik spreek hier graag erkentelijkheid uit jegens de uitgevers voor hun voortvarendheid, jegens collega's voor hun belangstelling en waardering, en jegens een groep studenten voor de kritische zin waarmee ze het boekje in de voorlopige vorm hebben gebruikt. Ook dank ik de collega's die me opmerkingen over inhoud en presentatie hebben doen toekomen, met name drs. J.A. van Leuvensteijn (vakgroep Nederlands van de Vrije Universiteit, Amsterdam) en drs. J.P. van Oostrom (vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Utrecht). Wanneer nog niet aan alle wensen en wenken is tegemoetgekomen, betekent dat niet dat ze verder vergeten zijn.

Augustus 1978

L. Koelmans

1 *Inleiding tot de inleiding*

De neerlandistische vakopleiding omvat vanouds een omvangrijk historisch gedeelte. Daarbinnen heeft ook het eerstefase-onderwijs in het lezen van oude teksten zijn plaats. Een beschouwing over opzet en inrichting van de studie Nederlands, vroeger en nu, valt buiten het bestek van dit boekje. Studenten hebben daar soms wel hun vragen over, onder andere in verband met het lezen van oude teksten. Zulke vragen komen niet aan de orde in deze inleiding, die er eenvoudig van uitgaat, dat de belangstelling voor het zeventiende-eeuwse tekstverleden bij de lezers in beginsel aanwezig is.

We spreken als neerlandici vaak van ‘het Zeventiende-eeuws’, een spraakgebruik waarbij we ons zullen aansluiten in de volgende hoofdstukken. Niet zonder de aandacht te vestigen op het misverstand dat eruit voortkomen kan. ‘Het Zeventiende-eeuws’ suggereert zekere uniformiteit binnen een scherp gemarkeerd tijdsbestek. Het is goed dat we ons ervan bewust zijn, dat geschreven Nederlands uit de zeventiende eeuw grote verscheidenheid vertoont, en dat de eeuwgrenzen 1600 en 1700 geen taalhistorische betekenis hebben.

Het is mede aan de verscheidenheid van het Zeventiende-eeuws toe te schrijven, dat het voor Nederlanders van nu ‘moeilijk’ is, en speciale leestraining nodig maakt. Daar komt bij, dat onze voorvaders (voormoeders ontmoeten we onder de zeventiende-eeuwse auteurs nog weinig) er lang niet altijd op uit zijn, zich zo helder en begrijpelijk mogelijk uit te drukken. Betrekkelijk weinig schrijvers stonden op het standpunt van Jacob Cats, die in zijn boek over het *Houwelick* (A'dam, 1655, blz. 50) opmerkt: ‘Ten lesten hebben wy overal gepooght te gebruycken een effenbare, eenvoudige, ronde en gants gemene maniere van seggen, de selve meest overal gelijk makende met onse dagelicksche maniere van spreken, [.....].’ Aan deze aanpassing dankte Cats mede zijn grote lezerskring. Verder vergroot het in oorsprong Zuidnederlands karakter van de zeventiende-

eeuwse geschreven taal de afstand voor de hedendaagse Noordnederlandse lezer. Voegt men daar tenslotte nog aan toe, dat het geschreven Nederlands in de zeventiende-eeuwse Republiek bezig is zich krachtig, maar wat moeizaam te ontwikkelen, dan zal duidelijk zijn dat de Gouden Eeuw ons de kennismaking via de teksten niet zonder meer gemakkelijk maakt.

Studenten die van huis uit door lectuur of anderszins wat vertrouwd zijn met ouderwetse zogenaamde ‘schrijftaal’, vinden naar verhouding gemakkelijker de toegang tot het Zeventiende-eeuws. Ze ervaren, dat het plechtige Nederlands een lang verleden heeft, en dat fossielen als *desgelijks*, *insgelijks*, *overmits*, *weshalve*, *mitsgaders*, *dewelke* enz. ook in het Zeventiende-eeuws al gebruikt werden.

Bij de zeventiende-eeuwse teksten ontmoeten we handschriften en drukken. Zowel de handschriften als de oude drukken kunnen in latere, vooral twintigste-eeuwse uitgaven toegankelijk gemaakt zijn. Het tekston-derwijs van de eerste studiefase beperkt zich gewoonlijk tot oude teksten in hedendaagse uitgaven. Voor de beoogde eerste leesvaardigheid is dat ook voldoende: de rest kan wachten. Over handschriften, over druk en schrift in de zeventiende eeuw, over drukgeschiedenissen, tekstbetrouwbaarheid, uitgavetechnieken enz. wordt in het vervolg dan ook nauwelijks gesproken.

Voor het begrip van een zeventiende-eeuwse tekst is het nodig dat de afzonderlijke woorden naar vorm en betekenis worden onderkend, en het inzicht in de groepering van woorden en woordgroepen toereikend is voor het overzien van grotere betekenisgehelen. In het volgende wordt eerst over het woord gesproken (de hoofdstukken 3, 4 en 5), daarna over woordgroep en zin (de hoofdstukken 6 en 7). Drie hoofdstukjes over de woordvoorraad, de interpretatie en de hulpmiddelen sluiten de inleiding af. Af en toe wordt het Middelnederlands genoemd, maar omdat deze inleiding in beginsel ook bedoeld is voor studenten die daar geen ervaring mee hebben, is kennis van Middelnederlands nergens voorondersteld.

Bij de vele zeventiende-eeuwse aanhalingen, alle aan teksten ontleend, zijn in deze eerste introductie geen vindplaatsen vermeld.

2 Spelling en herkenning

Een betrekkelijk klein deel van de zeventiende-eeuwse woordvoorraad kan de hedendaagse lezer niet zonder meer vertrouwd zijn. Het zijn de woorden die nadien uit het algemene Nederlands zijn verdwenen. Daartoe behoren bijvoorbeeld *bagge* ('ring'), *teems* ('zeef') en *roffiaen* ('bordeelhouder, schavuit'). Zulke woorden kan men het beste uit de leespraktijk leren kennen. Niemand gaat voor het Zeventiende-eeuws 'woordjes leren'.

Wat overblijft is de grote massa woorden die in principe herkenbaar zijn. Als de lezer een aantal spellingeigenaardigheden heeft leren doorzien, doet het gros van de woordvoorraad vertrouwd aan, althans naar de vorm. De stap van *ghesycht* naar 'gezicht', of van *noeyt* naar 'nooit' is niet zo groot. Maar de herkenning van de woordklankvorm sluit nog geen zicht op de betekenis in. Die kan in allerlei opzichten afwijken van wat de hedendaagse lezer vermoedt. Om een voorbeeld te geven: het woord *veltslang* is naar de vorm wel duidelijk: de woorden *veld* en *slang* gebruiken we ook nu nog. Maar in menige zeventiende-eeuwse context zal de beginnende lezer er toch een woordenboek bij moeten halen om te ervaren of bevestigd te zien, dat niet een of ander reptiel, maar een stuk geschut is bedoeld. De woorden *gemeen* en *slecht* zijn ieder A.B.N.-spreker bekend, maar in een zeventiende-eeuwse tekst hoeft er hoegenaamd geen aanleiding te zijn, in *gemeene en slechte vrouwen* iets anders te zien dan 'gewone en eenvoudige vrouwen'. Meer over woordbetekenissen in hoofdstuk 8 (de woord-voorraad).

In dit hoofdstuk en in het volgende gaat het niet om de woordbetekenis, maar om de woordvorm. Die wordt gemakkelijker herkend wanneer men een en ander van de zeventiende-eeuwse spelling afweet. Een paar algemene opmerkingen over de spelling gaan vooraf.

De zeventiende-eeuwse spelling is niet alleen in vele opzichten 'anders' dan de nu gangbare, maar bovendien weinig uniform. Overheidsbemoeyenis

ten bate van spellingeenheid was nog ver weg. Het belang van een ‘een-paerlycke spellinghe’ werd door sommige taalvrienden toen al heel wel ingezien, maar de particuliere initiatieven van grammatici en andere letter-lievenden waren niet voldoende om die te bereiken. Bij het onderwijs werden kennelijk verschillende systemen toegepast. Nadien spelde ieder auteur zo goed en zo kwaad als het ging. Het streven naar een persoonlijk spelsysteem is bij velen merkbaar, al is stelselmatigheid vaak ver te zoeken. Dan spelt een schrijver bijvoorbeeld in dezelfde zin *leuw*, *lieu* en *lieuw* voor de koning der dieren. In de loop van de zeventiende eeuw treedt wel verbetering op. Ook ziet men bepaalde ‘ouderwets’ geachte spellingen langzaam verdwijnen. Vooral langzaam, want dat spellingtradities een taai leven hebben, gold ook toen al. Als men de strubbelingen van de eerste kennismaking achter de rug heeft, kan men de zeventiende-eeuwse spellingverscheidenheid gaan waarden als een kleurig element.

De **medeklinkerspelling** maakt het de beginnende lezer niet zo moeilijk. Hij went er bijvoorbeeld gauw aan, dat de zeventiende eeuw met *t*, *d* en *dt* anders omspringt dan wij op de lagere school met wisselend succes deden. Niet alleen konden bijvoorbeeld *hij vind* en *hij vint*, *hij handeld*, *hij sneet*, *hij hadt*, *gewandelt*, *gegrondt* enz. er best mee door, maar ook buiten de categorie van de werkwoordsvormen stond vaak *dt* of *t* waar wij gewoon zijn *d* te spellen, bijvoorbeeld *huyt* (‘huid’), *vloet*, *vastigheyt*, *stadt*, *mondt* (‘mond’), *sirradt* (‘sieraad’), *handtvest* enz. Weinig problemen veroorzaken ook *ck* voor *k* (*volck*, *ick*, *sulck* enz.), *x* of *ckx(s)* voor *ks* (*insgelyckx*, *sulx*, *strax* enz.), *g* in plaats van *ch* (*magt*, *regt*, *dogter*, *juygen* enz.), of omgekeerd (*slach*, *hooch*, *vreuchde*, *strydich* enz.), *gh* voor *g* (*neghen*, *ghesecht*, *oghen*, *bigghe* enz.), wisseling van *s* en *z* (*zuycker*, *zabel*, *sich*, *zomme*, *seven*, *salich* enz.), en *qu* voor *kw* (*questye*, *bequaem* enz.). Voor onze tijd ongewoon geworden *sch*-spelling zijn talrijk: *wasschen*, *oostersche*, *assche* (‘as’), *tusschen*, *visscher* enz. De spelling *sc* voor *sch*, uit het Middelnederlands zo bekend, is in de zeventiende eeuw aan het verdwijnen (*scone*, *scriven* enz.). Aan de niet zo vaak meer voorkomende spelling *u* voor *v* moet men even wennen: *houerdich* (‘hovaardig’), *seuen* (‘zeven’), *gheureest* (‘gevreest’) enz., evenals aan de *i* voor *j*: *iaer* (‘jaar’), *gheiaecht* (‘gejaagd’) enz., of omgekeerd: *jck* (‘ik’), *jn* (‘in’), *zujnigheit* e.d. Zeldzaam is *th* voor *t*: *thien* (‘tien’), *bethoinende* (‘betonende’) enz. Dubbele consonant op voor ons ongewone plaatsen stoort de herkenning maar weinig: *hooffden*, *geliefft*, *vijff*, *evenwell*, *wordden*, *vrugttten*, *rouppen* (‘roepen’), *domm*, *sall*, *aff*, *vonniss* enz. Het omgekeerde komt veel minder voor: *valei* (‘vallei’), *baterij* (‘batterij’) e.d. Het wijst wel eens op gebrek aan schrijvervaring. In de verleden tijd van zwakke werkwoorden met een stam op *d* of *t* mag men niet zonder meer rekenen op verdubbeling van de medeklinker: *verbeyden* (‘verbeidden’), *leyde*

(‘leidde’) enz.

Ook de spelling van de zeventiende-eeuwse **klinkers en tweeklanken** kan tot identificatieproblemen leiden. Niet zozeer de spelling *ae* voor de ‘lange’ *a* (*Spaensche, haer, laeten, waeren* enz.), die vele lezers nog wel zullen kennen van oude familienamen (*Haesenbos, Verstraeten* e.d.). Omdat we het teken op het ogenblik niet meer gebruiken, zal een zeventiende-eeuwse *ae* niet zo gauw verwarring veroorzaken. Die kans is groter bij het teken *oe*, dat voor ons een vaste klankwaarde heeft. In de zeventiende eeuw wordt het niet alleen gebruikt in *goet, boeck, moeder* enz., maar ook wel in posities waar we met een lange *o* rekenen, bijvoorbeeld *bloet* (‘bloot’), *doet* (‘dood’), *schoen* (‘schoon’), *doef* (‘doof’), *bevoelen* (‘bevoelen’), *beloefden* (‘beloofden’), *oeidt* (‘ooit’) enz. Met opzet zijn deels voorbeelden gegeven die de mogelijkheid van verwarring in zich bergen. De tekens *ae* (*laeten*) en *oe* (*beloeven*) herinneren aan een tijd waarin de *e* aan een klinkerteken werd toegevoegd als lengte-aanduiders, waarvoor ook de *i* (eventueel *y*) wel werd gebruikt. Zulke *i*'s of *y*'s komen in de zeventiende eeuw niet zo vaak meer voor, maar ze zijn er nog wel, en ze kunnen op het eerste gezicht vreemd aandoen: *gehoirt* (‘gehoord’), *oirdeel* (‘oordeel’), *vroilick* (‘vrolijk’), *oick* (‘ook’), *gehoirsamen*, *ayr* (‘aar’), *hair* (‘haar’), *schuyr* (‘schuur’), *yvoir* (‘ivoor’), *smeir* (‘smeer’), *beir* (‘beer’), *teiring* (‘tering’), *uyren* (‘uren’) enz. Ook waar *i* geen lengte-aanduiders is wisselt hij vaak met *y*: *fraey, mooy, leyden* (‘leiden’), *quantiteyt, buyten, drayen* (‘draaien’), *bynnen* (‘binnen’), *geyte* (‘geit’), *hoy* (‘hooi’), *noyt* (‘nooit’), *poyer* (‘poeier’), *Symeon, tyran* enz. Soms komt nog *v*-spelling voor *u* voor, bijvoorbeeld *vijt* (‘uit’), een woord dat ook nog al eens met *w* (voor dubbele *u*) wordt gespeld: *wt, wtgenomen, wtgelaeten* enz. In een familienaam als *Wttewaal* (meermalen foutief opgelost als ‘Wittewaal’) is nog zo'n *w* voor het nageslacht bewaard (vergelijk de familienaam *Uytewaal*). Veel van de in dit hoofdstuk besproken spellingeigenaardigheden kan men in oude familienamen nog wel vinden. Nog een laatste opmerking over de medeklinkerspelling: bij minder geroutineerde schrijvers worden lange vokalen in gesloten lettergrepen wel eens met een enkel klinkerteken gespeld, dus bijvoorbeeld *bedrogh* (‘bedroog’), *inwonders* (‘inwoners’) e.d. In zulke gevallen is het ook niet altijd zeker, dat een lange vokaal bedoeld is.

Het spreekt vanzelf, dat in de leespraktijk de herkenning van de woorden veel vlotter verlopen kan dan hier bij de voorbeelden misschien het geval is, en wel door de steun van het zinsverband. Maar dat maakt dit hoofdstuk niet overbodig. Het zit soms in kleinigheden, bijvoorbeeld in het ontbreken van het scherpe spellingonderscheid dat we tegenwoordig maken tussen *nog* (bijwoord) en *noch* (nevenschikkend voegwoord). De zeventiende-eeuwer doet daar nog niet aan: *benje dan noch kinders in de medi-*

cijne?

Een paar opmerkingen over de zeventiende-eeuwse **leestekens** passen het beste in dit spellinghoofdstuk. Ook leestekens dienen de herkenning, vooral de syntactische dan. Omdat we de handschriften buiten beschouwing laten (zie hoofdstuk 1), kunnen we hier voorbij gaan aan hun soms heel sobere interpunctie. De teksten die voor de eerste leespraktijk gebruikt worden, zijn gewoonlijk redelijk geïnterpungeerd, hetzij door de oorspronkelijke auteur, hetzij door de moderne tekstbezorger. De zeventiende-eeuwse leestekens kunnen deels een andere waarde hebben dan nu. Puntkomma's hebben soms de waarde van een komma. In plaats van komma's worden ook wel schuine streepjes (/) gebruikt, die bovendien het zinseinde kunnen markeren. Ook de dubbele punt heeft wel eens de waarde van een komma, of van een puntkomma. Een trema of deeltaken, huiselijker gezegd: puntjes, wordt al wel gebruikt, maar het kan ook ontbreken (bijvoorbeeld *geeten*, voor *geëten*, dat is: gegeten). Hetzelfde geldt voor het afbrekingsteken, dat de lezer soms pijnlijk mist in samentrekkingen die voor ons tot de gewaagde behoren, bijvoorbeeld *om sijn lenigh en taeyheyds wille, den twintig en een en twintigsten, hun kloek en strijbaerheit, van alle eet en andere waeren*. Een kras voorbeeld is *Ey en Quemuy* ('Amoy en Quemoy', de beide eilandjes in de Straat van Formosa). Hoofdletters komen behalve aan het begin van een hoofdzin veelvuldig voor bij substantieven (vergelijk nog het Duits van nu), vaak zonder veel stelselmatigheid. Samenstellingen worden niet altijd aaneengeschreven, bijvoorbeeld *twee mans hoeden* ('twee manshoeden'), *bouen lijff* ('bovenlijf') enz., terwijl ook wel eens aaneengeschreven wordt wat wij gewend zijn los te schrijven. Vooral zwak beklemtoonde voornaamwoorden en lidwoorden worden vaak als 'proclitica' aan het volgende, of als 'enclitica' aan het voorafgaande woord vastgespeld: *op tdiep* ('op het diepe'), *mettet leger* ('met het leger'), *doese* ('toen ze'), *datse* ('dat ze'), *datter* ('dat er') enz. In hoofdstuk 4 (verbuiging en vervoeging) komen we daar nog op terug. Ook *te* wordt wel eens aan de infinitief vastgeschreven (*uyttetrecken* e.d.). Wanneer afkorting van een woord door een teken wordt aangeduid, wat niet altijd het geval is, wordt daar net als nu de punt al voor gebruikt, dus *voorsc.* ('voorschreven'), *mon Frere Cats s.m.* ('mijn broer Cats zaliger memorie'), *de H.M. Heeren Staten* ('de Hoogmogende Heren Staten') enz. Als weglatingsteken wordt een hoog geplaatste komma gebruikt, niet alleen in voor ons gewone gevallen (*end'* voor *ende*, *kond'ik* voor *konde ik* e.d.), maar ook in minder gewone, bijvoorbeeld *d'er* ('daar'), *gema'e* ('genade'), *te vre'en* ('tevreden') enz. Een 'slangetje' boven een klinkerteken wijst op een weggelaten nasaaltekens, doorgaans een *n*, dus bijvoorbeeld: *door eenē Spaenschē Sergiant, terstōt* ('terstond'), *vā* ('van'), *hē* ('hem'), *des mōts* ('desmonds') enz. Romeinse cijfers wor-

den ook met kleine letters gespeld, dus bijvoorbeeld: *den iij deser* ('de derde van deze maand'), *den ix januarij* ('de negende januari'). En als laatste opmerking over de interpunctie: na cijfers zet men soms nog een punt: *den 8. Maai* ('de achtste mei'), *30. Mannen, ij. stuyvers* ('twee stuivers') enz.

3 Klankvorm en herkenning

In het voorafgaande hoofdstuk bespraken we de zeventiende-eeuwse spellingsystematiek, voor zover daar herkenningproblemen aan vast zaten. In dit hoofdstuk gaat het om iets anders. De spelling in de teksten wijst erop, dat van vele woorden - naast de voor ons gewonere vorm - klankvormvarianten in omloop waren die we in het A.B.N. nu niet meer kennen, maar die vaak nog wel voorkomen in minder gecultiveerde gesproken taal, in volkstaal, of in dialect. Met *endt* ('eind'), *harssens* ('hersens'), *commen* ('komen'), *of* ('af') en *an* ('aan') wordt de bedoelde categorie even aangeduid. Zulke vormvariatie past in een tijd waarin de taalgemeenschap nog onderweg was naar strakker normering. Voor de moderne lezer kan dat opnieuw tot herkenningproblemen leiden. Die zijn kleiner naarmate hij meer ervaring heeft met Nederlands buiten de A.B.N.-sfeer.

Het is niet de bedoeling, in dit hoofdstuk alle in teksten voorkomende afwijkingen te bespreken, gesteld al dat dit mogelijk zou zijn. Dat zou het doel van dit boekje voorbijschieten. In het herkenningkader gaat het om de voornaamste hindernissen, om reeksverschijnselen vooral, dat wil zeggen verschijnselen die zich bij een reeks woorden kunnen herhalen. De praktische bedoeling van deze inleiding (leeservaring) maakt het onnodig, systematisch op de klankbijzonderheden in te gaan. Evenmin behoeven we ons in te laten met de vraag, of de grensafbakening tussen de hoofdstukken 2 en 3 wel in alle gevallen onaanvechtbaar is. Als in het vervolg reeksen voorbeelden gegeven worden, betekent dat niet altijd, dat alle nummers van een reeks historisch-grammatisch gelijk beoordeeld moeten worden. Bij de voorbeelden gaat het begrijpelijkerwijs om de afwijkende vormen. De lezer wil wel geloven dat daarnaast meestal ook de voor ons gewoner spellingen gebruikt worden. Kluchtennederlands blijft buiten beschouwing: het is zo apart dat een eerste inleiding er goed aan doet het terzijde te laten.

Ook in dit hoofdstuk vergen de **klinkers** de meeste aandacht. Zo kent ieder lezer de woorden *duf* en *dof*, in oorsprong een en hetzelfde woord, net als *uchtend/ochtend*, *druppel/droppel* e.a. Gewoonlijk is er verschil in gebruikswaarde. *Duf* is bijvoorbeeld iets anders dan *dof*, en *uchtend* is een dichterwoord. Zulke *u/o*-varianties zijn er in zeventiende-eeuwse teksten veel meer dan tegenwoordig. In de hier volgende reeks voorbeelden geven we, zoals gezegd, alleen het afwijkende. In het A.B.N. heeft de vorm met *u* uiteindelijk in de meeste gevallen gewonnen. We noemen: *drok* ('druk', adj.), *joffer* ('juffer'), *mos* ('mus'), *locht* ('lucht'), *gonnen* of *jonnen* ('gunnen'), *connen* ('kunnen'), *jok* ('juk'), *dul* ('dol'), *bos* ('bus'), *overrumpelen* ('overrumpelen'), *gebuggelde* ('gebochelden'), *geplondert* ('geplunderd'), *bondel* ('bundel'), *schuttel* (naast- *schottel*, = 'schotel'), *afkundigen* ('afkondigen'), *nommer* ('nummer'), *gecrolt* ('gekruld'), *munnik* ('monnik'), *znogger* ('snugger'), *doorsnoffelen* ('doorsnuffelen'), *sokkelen* ('sukkelen'), *konst* ('kunst'), *dobbel* ('dubbel'), *bokken* ('bukken'), *zundvloedt* ('zondvloed'), *ontnogtert* ('ontnuchterd'), *bontsinck* ('bunzing'), *rokken* ('rukken'), *polver* ('pulver'), *plok* ('pluk', subst.).

Het eerder genoemde *harssens* stond model voor en wees vooruit naar een andere categorie klinkervariaties. Het Nederlands van nu heeft ook daarvan nog wel resten, bijvoorbeeld in: *hoe haaltie 't in z'n harses*. De woordenboeken nemen deze familiere variant zelfs op, Van Dale in de gefatsoeneerde vorm *harsens*, Koenen in de m.i. juiste vorm *harses*. Naast *hersens/harses* kan men een woordpaar *bersten/barsten* zetten, waarvan beide leden evenwel tot het A.B.N. gerekend mogen worden. Ook deze klinkervariatie komt in de zeventiende eeuw veel meer voor dan nu. Ze is niet beperkt tot *e* en *a*. Ook *o* en *u* zijn erbij betrokken, zij het op bescheidener schaal (vgl. bijvoorbeeld nu nog *wurgen/worgen* en *slurpen/slorpen*), en bovendien treden varianties in de klinkerlengte op. Dat dit alles in nauw verband staat met het volgen van *r* + medeklinker na de vokaal, merken we alleen op met het oog op de herkenning: historisch-grammatische bijzonderheden doen hier verder niet ter zake. Om de lezer vertrouwd te maken met de verschijnselen laten we opnieuw een reeks voorbeelden volgen, waarbij we ons opnieuw tot de ongewone vormen beperken: *peerdt* ('paard'), *peerlen* ('paarlen'), *steert* ('staart'), *weerd* ('waard', adj.), *lanteerne* ('lantaarn'), *heert* ('haard'), *leerzen* ('laarzen'), *keersse* ('kaars'), *peersiken* en *karsen* ('perziken en kersen'), *tarmijn* ('termijn'), *berk* ('bark'), *terwe* ('tarwe'), *scharts* ('scherts'), *karsnacht* ('kerstnacht'), *herp* ('harp'), *mert* ('markt'), *smert* ('smart'), *verwermt* ('verwarmd'), *herrewerren* ('harrewarren'), *gerf* ('garf'), *darde* ('derde'), *ruggemarg* ('ruggemerg'), *schernier* ('scharnier'), *vercken* ('varken'), *garst* ('gerst'), *gardyntjes* ('gordijntjes'), *Antwarpen* ('Antwer-

pen'), *scharp*, *schaerp* (beide: 'scherp'), *stark* ('sterk'), *hert* ('hart' of 'hard'), *harder* ('herder'), *swert* ('zwart'), *erm* ('arm', adj.), *varsch* ('vers', adj.), *merren* ('marren'), *eerde* ('aarde'), *baerch* ('berg'), *verburgen* ('verborgen'), *bedurven* ('bedorven'), *omgeswurven* ('omgezworven'), *Orseltje* ('Urseltje', van: Ursula), *dorven* ('durven'), *torf* ('turf'), *kork* ('kurk'), *cortse* ('koorts'), *mort* ('moord'). Lezers uit dialectgebieden zullen bij verscheidene van deze woorden een schok(je) van herkenning ervaren hebben.

In een betrekkelijk kleine reeks woorden kunnen *o(o)* en *eu* wisselen, bijvoorbeeld *zeumer* ('zomer'), *keuning* ('koning'), *deur* ('door'), *seun* ('zoon'), *vlogel* ('vleugel'), *weuning* ('woning'), *veugel* ('vogel'), *meulen* ('molen'), *veur* ('voor'), *neut* ('noot'), *volen* ('veulen'), *scheut* (naast *schoot*, = 'schot'), *meugen* ('mogen'), *schreumen* ('schromen'), *onbeschreumt* enz. In het A.B.N. is het uiteindelijk meestal *o(o)* geworden. Oude *eu*'s zitten bijvoorbeeld nog in familienamen als *Keuning*, *Van der Meulen*, *Van der Neut* e.a.

Vooraf in het vroegere Zeventiende-eeuws, maar ook later nog wel, ontmoet men wisseling van *oe* en *ou*, bijvoorbeeld *lough* ('loeg', oude verleden tijd bij *lachen*), *ouver* ('oever'), *bouch* ('boeg'), *genouch* ('genoeg'), *rouppen* ('roepen'), *drouve* ('droeve'), *jouch* ('joeg', verl. tijd van *jagen*), *kouck* ('koek'), *schounen* ('schoenen') enz.

Behalve de bovengenoemde zijn er nog een aantal minder op de voorgrond tredende wisselingen. We vatten ze in deze alinea kort samen. Weer worden alleen de afwijkende vormen genoemd. Zo:

wisseling van *e* en *i*: *bedincken* ('bedenken'), *bringhen* ('brengen'), *stringhe* ('streng', subst.), *hinne* ('hen'), *inten* ('enten'), *winken* ('wenken'), *koemist* ('koemest'), *zwillen* ('zwellen'), *smilten* ('smelten'), *mit* ('met'), *schel* ('schil'), *hette* ('hitte'), *grippen* ('greppels'), *schilpen* ('schelpen'), *schelferen* ('schilfers') enz.;

wisseling van *e* (of *i*) en *u*: *stickje* ('stukje'), *krick* ('kruk'), *schulpkens* ('schelpjes'), *mosselschulpen* ('mosselschelpen'), *rispe* ('rups'), *losrikken* ('losrukken'), *dinne* ('dun'), *kneppele* ('knuppel'), *onbewist* ('onbewust'), *sulver* ('zilver'), *spul* ('spel'), *overspul* ('overspel'), *gerumpelt* ('gerimpeld'), *'t gunt* ('hetgene'), *vrundt* ('vrind'), *nummer* ('nimmer'), *tuttel* ('tittel'), *drumpel* ('drempel'), *pittershouck* ('Puttershoek', de plaatsnaam) enz.;

wisseling van *e(e)* en *eu*: *stenen* ('steunen'), *krepel* ('kreupel'), *peulewen* ('peluwen'), *meugveul* ('slokop'), *gespeul* (*gespeel*, d.i. 'speelkameraad'), *speultjen* ('spelletje'), *beusem* ('bezem') enz.;

wisseling van *e(e)* en *ie*: *ien* ('een'), *gien* ('geen'), *striepen* ('strepn'), *tiene* ('tenen', plantaardig), *mieuwen* ('meeuwen'), *de Mient* ('de gemeente, de burgerij'), *gebiente* ('gebeente'), *hieten* ('heten'),

swiepen ('zwepen'), *mienen* ('menen') enz.;

wisseling van *u(w)* en *ou(w)*, zoals nu nog in *duwen/douwen* en *nu/nou*: *grouwel* ('gruwel'), *schouw* ('schuw'), *klouwen* ('kluwen'), *waerschouwen* ('waarschuwen'), *houwelijk* ('huwelijk'), *louw* ('luw') enz.;

wisseling van *o* en *oe*: *blommen* ('bloemen'), *blomcoolzaet*, *nommen* ('noemen'), *berommen* ('beroemen') enz.;

wisseling van *ui* (of *uu*) met *ie*: *stieren* ('sturen'), *luiden* (nu *lui*, subst., naast *lieden*), *dier* ('duur', adj.), *vierig* ('vurig') enz.;

wisseling van *ei* en *e(e)*: *bleik* ('bleek', adj.), *tejkenen* ('tekenen'), *verdeilt* ('verdeeld'), *kleen* ('klein'), *ende-vleys* ('eendevlees'), *teycken* ('teken'), *meinen* ('menen'), *eekel* ('eikel') enz.

wisseling van *e* en *ei* (*ey*), zoals nog in *eind/end*: *scheyncken* ('schenken'), *meinsche* ('mens'), *weinschen* ('wensen'), *seynden* ('zenden'), *deyncken* ('denken'), *veynster* ('venster') enz.;

wisseling van *ei* en *aei* (*aey*): *struis-ay* ('struisvogelei'), *pail* ('peil'), *haidenen* ('heidenen'), *lay* ('lei'), *onschaeybaar* ('onscheidbaar'), *stail* ('steil'), *ailand* ('eiland'), *vailigh* ('veilig'), *hayligh* ('heilig'), *kaey* ('kei'), *klay* ('klei'), *rainigheid* ('reinheid'), *braeyen* ('breien'), *geway* ('gewei'), *bey* ('baai', subst.), *afgedreyde* ('afgedraaide'), *neyen* ('naaien'), *preien* ('praaien', van een schip), *'t gezeyde* ('t gezaaide'), *heye* ('haai') enz.

Onze tweeklanken *ij* en *ui* zijn meestal uit 'monoftongen' (enkele klinkers) ontstaan. Daaraan herinneren bijvoorbeeld nog *iel* naast *ijl*, en *beduvelen* naast *duivel*. Blijkens de zeventiende-eeuwse spelling waren die monoftongen nog niet overal en altijd verdwenen: *geliick* ('gelijk'), *pris* ('prijs'), *riicken* ('rijken'), *quidt* ('kwijt'), *twifelen* ('twijfelen'), *schriven* ('schrijven'), *mineedige* ('meinedigen'), *viantelyck* ('vijandelijk'), *iver* ('ijver'), *tiger* ('tijger'), soms ook met *ie*: *drieven* ('drijven'), *schrieven* ('schrijven'), *terwiele* ('terwijl'), *dusent* ('duizend') *stuver* ('stuiver'), *sunigh* ('zuinig'), *vulicheyt* ('vuiligheid'), *dukelen* ('duikelen'), *bruloften* ('bruiloft vieren'), *Kulenburg* ('Kuilenburg', officieel: Culemborg) enz. Toen de tweeklanken veld wonnen, werden kennelijk ook wel eens woorden meegetrokken die er niet direct voor in aanmerking kwamen, en die de tweeklank mettertijd weer kwijt raakten. Vandaar spelvormen als *Luitersche* ('Lutheranen'), *absoluit* ('absoluut'), *minuiten* ('minuten'), *musijk* ('muziek'), *crocodijl*, *tijtel* ('titel'), *republijk*, *perijckel* ('perikel, gevaar') e.d. Bij spellingen als *zonneschein* en *verscheinen* worden we levendig aan onze vroegere dictees herinnerd.

Een deel van de *ui*'s die we nu hebben kon in de zeventiende eeuw in klank nog afwijken van de andere. De spelling wijst in die richting, namelijk niet *ui*, maar *eu*, *euy*, *eui*, *uey*, soms ook *ei*: *meuiten* ('muiten'), *luey* ('lui'), *heuycke* ('huik', een kledingstuk), *scheuns* ('schuins'),

keuyertje ('kuiertje, wandelingetje'), *gespeuit* ('gespuid'), *steuten* ('stuiten'), *gespeuyt* ('gespoten'), *fleuytjen* ('fluitje'), *peuye* ('pui'), *pueyn* ('puin'), *buey* ('bui'), *freut* ('fruit'), *deuyt* ('duit'), *affeyuten* ('affuiten'), *forneis* ('fornuis') enz.

De zeventiende-eeuwers zien er niet tegenop de 'woekervokaaltjes' te spellen die wij wel spreken, maar niet schrijven. Om de aandacht te bepalen: *mellek* en *kerrek*. In het A.B.N. kunnen ze er best mee door, mits ze niet te sterk worden aangezet. In de zeventiende eeuw spelt men deze vokaal met *e* of *i* (ook *y*), bijvoorbeeld: *warrem* ('warm'), *worrem* ('worm'), *nerregens* ('nergens'), *derreven* ('derven'), *neerswelligen* ('neerzwellen'), *wollif* ('wolf'), *wollewin* ('wolvin'), *sellefkant* ('zelfkant'), *turrijf* ('turf'), *schellem-stuck* ('schelmstuk'), *sorrig* ('zorg'), *mellick* ('melk'), *arem* ('arm', adj.), *borrich tochte* ('borgtocht'), *hellem* ('helm'), *berrigh* ('berg'), *wallight* ('walgt', pers. vorm), *ballick* ('balk'), *salleem* ('zalm'), *schurrift* ('schurftig'), *sullicks* ('zulks') enz. Zoals uit een paar van de gegeven voorbeelden al blijkt (*derreven* o.a.), was de zeventiende eeuw wat toeschietelijker dan het A.B.N. nu. Het vokaaltje kwam niet alleen voor waar wij het ook laten horen, namelijk na *r* of *l*, en vóór lipmedeklinkers (*f*, *p*, *m*) of keelmedeklinkers (*g* of *k*) die tot dezelfde lettergreep behoren, maar ook wel in andere posities, bijvoorbeeld: *cyteroen* ('citroen'), *gelas* ('glas'), *gerut* ('grut'), *starond* ('stront'), *neutrael* ('neutraal'), *matteras* ('matras'), *gelat* ('glad') enz. Stelselmatigheid ontbreekt bij de spelling van de woekervokaaltjes.

Dat laatste geldt ook voor de volgende spellingeigenaardigheid, waarmee we het vokalisch gedeelte besluiten. De zeventiende-eeuwer kent nog de neiging z'n spelling aan te passen bij het werkelijk gehoorde. Daar is ook een bescheiden ruimte voor, want de spelnormen liggen nog niet zo vast als nu. Als *voorbij* vaak gereduceerd werd tot *verbij*, kon het ook zo op het papier komen. Vooral in woorden van vreemde herkomst, waarvan de zeventiende-eeuwse teksten soms wemelen, wordt aangepast: tot *e* verzwakte vokalen worden dan met *e* gespeld. En dat volstrekt niet altijd bij minder geroutineerde schrijvers. Wanneer de woorden overigens niet misspeld worden, wat bij minder ervaren auteurs nog wel eens voorkomt, wordt de herkenning niet ernstig bemoeilijkt. Een aantal voorbeelden, waaronder ook doorzichtige, om het verschijnsel te illustreren: *kejuyt* ('kajuit'), *begagie* ('bagage'), *perkement* ('perkament'), *jubellee* ('jubilee'), *formelieren*, *seldaten* ('soldaten'), *revier* ('rivier'), *pepoenen* ('pompoenen'), *spenaesje* ('spinazie'), *veleynig* ('vileinig'), *Brezijl*, *bresiel* (beide: 'Brazilië'), *fantesy* ('fantasie'), *temulte* ('tumult'), *metery* ('materie') enz. De vokaal kan ook volledig verdwijnen (vgl. *gloven*, *trug* e.d.), wat dan leiden kan tot spellingen als *prochie* ('parochie'), *kneel* ('kanaal'), *knunnik* ('kanunnik'), *knijnshair* ('konijnehaar'), *apteek* ('apotheek'), *brakken*

(‘barakken’) e.d. Zeventiende-eeuws *krante* (uit fra. *courant*) hebben we gehouden, zowel bij het spreken als bij het spellen.

Na de klinkers de **medeklinkers**. Over de gedragingen van wat de taalkundigen de ‘intervokalische *d*’ (de *d* tussen klinkers) noemen, hoeft niet zoveel gezegd te worden. De lezer kent die immers grotendeels uit eigen ervaring. Niet alleen de wisseling van vormen met en zonder die *d*: *neder/neer*, *weder/weer*, *heide/hei*, *zijde/zij*, *mede/mee* enz., maar ook het wisselen van de *d* met *w* of *j* (*houden/houwen*, *rijden/rijjen* enz.). De vormen met *w* of *j* spreken we vaak, maar we schrijven ze weinig, althans in ‘verzorgde’ geschreven taal. Wie *ouwerwets* en *kouwe drukte* wel neerschrijft, schrikt toch vaak terug voor *rij(j)en*, *we zouwen* of *in 't zuijen*. De zeventiende-eeuwer is op dit punt vrijmoediger, zodat de lezer zich niet hoeft te verbazen over *poeyers* (‘poeders’), *wiejen* (‘wieden’), *arbeyen* (‘arbeiden’), *met kouwe voeten*, *spreien* (‘spreiden’), *broeien* (‘broeden’), *schuppen en spayen* (‘schoppen en spaden’), *schouwer blaaden* (‘schouderbladen’), *zijelinx* (‘zijdelings’), *lyer*, *ly'er* (beide: ‘lijder’), *houwen*, *hou'en* (beide: ‘houden’), *myjen*, *my'en* (allebei: ‘mijden’) enz. Moeilijker wordt de herkenning, wanneer ook de zeventiende-eeuwse spréekpraktijk afweek van de onze, in welk geval spelvormen voor de dag kunnen komen als *tijngh* (‘tjiding’), *bien* (‘bieden’), *steen* (‘steden’), *noon* (‘nodigen’), *boom* (‘bodem’), *sneeg* (‘snedig’), *hij veelt* (‘hij vedelt’, d.i. ‘speelt op de viool’), *eel* (‘edel’, vgl. de fam. naam *Elenbaas*), *arme bloen* (‘arme bloeden’), *scheel* (‘schedel’, = ‘deksel’), *bevaert* (‘bedevaart’), *rerye* (‘rederij’), *stelingen* (‘stedelingen’) enz. Dat ook de zeventiende-eeuwers het al netjes vonden, op het papier de *d*'s maar te schrijven, blijkt uit de niet zo zeldzame ‘hypercorrecte’ *d*'s, dat wil zeggen: *d*'s die men ten onrechte gaat invoegen in woorden waarin ze niet thuishoren, bijvoorbeeld: *aertvlooden* (‘aardvlooiën’), *buydich* (‘buiig’), *onder de kniede* (‘onder de knie’), *de Ade* (het Brabantse riviertje de Aa), *rijde* (‘rij’, subst.), *breyden* (‘breien’), *strode daken* (‘strooien daken’), *sluider* (‘sluier’), *dweeder* (‘gedweeër’). Soms zijn zulke hypercorrecties blijvertjes geworden, zoals *geschieden* en *partijdig*, waarnaast het Zeventiende-eeuws dan ook nog *geschien* en *partijch* heeft. Tenslotte over deze categorie nog de opmerking, dat de zeventiende-eeuwer de *d* ook wel laat vallen in de verbogen vormen van adjectieven, dus bijvoorbeeld: *goe lien* (‘goede lieden’), *een qua kans* (‘een kwade kans’), *in roo wijn* (‘in rode wijn’). Zo ook: *de rooloop* (‘de rode loop’), en nu nog *een kwa-jongen*.

De extra-*d* die woorden als *raarder* (comparatief) en *huurder* vóór het achtervoegsel *-er* hebben gekregen, wordt in de zeventiende eeuw veel vaker gebruikt. Hij treedt niet alleen op na *-r*, maar ook na *l* of *n* (soms ook na *m*). De identificatieproblemen zijn niet groot: *edelder* (‘edeler’), *Ben-*

gaelders ('Bengalezen'), *quaet doenders*, *snelder* ('sneller'), *schoonder* ('schoner'), *Crimpenderweert* ('Krimpenerwaard'), *holder* ('holler'), *crakeelder* ('ruziezoeker'), *ruymder* ('ruimer'), *gehoorzaemder* ('gehoorzamer') enz. Ook *er*, de zwakbeklemtoonde vorm van het voornaamwoord *haer*; krijgt vaak zo'n *d*. Verder de buigingsvormen van adjectivische pronomina als *mijn* en *hun* (*mijnder*, *hunder*).

In sommige streken van de Republiek zijn er waarschijnlijk, net als nu trouwens nog, sprekers geweest die de slot-*t* van bepaalde woorden soms niet lieten horen. Dat valt op te maken uit spellingen als *ghekogh* ('gekocht'), *bekostich* ('bekostigd') e.a. Misschien moet men het aan weifelingen op dit punt (moet de -*t* er nu bij of niet?) toeschrijven, dat een aantal woorden in de teksten soms een extra-*t* aan het eind hebben, wat de herkenning bemoeilijkt: *weght* ('weg', subst.), *gewelft* ('gewelf'), *elst* ('els', de boom), *meerelt* ('merel'), *middelrift* ('middelrif'), *dreeft* ('dreef, subst.),' *enkelt* ('enkel', adj.), *dubbelt* ('dubbel'), *de Peelt* ('De Peel') enz.

Vóór *r* was de *w* in de zeventiende eeuw al wel eens *v* geworden, wat we soms aan de spelling zien: *gevroocken* ('gewroken'), *vryven* ('wrijven'), *gevreven* ('gewreeven'), *vratten* ('wratten'), *gevirgten* ('gewrichten') enz. In *wraet* ('vraat') kan men dan weer een hypercorrectie zien.

In weinig woorden wisselen *f* en *ch* vóór -*t*, bijv.: *after/achter*, *efter/echter*, *saft/sacht*, *koften/kochten*, *grajt/gracht*. De *ch* won in het A.B.N.

Vele woorden die nu op -*ng* eindigen, kunnen in de zeventiende eeuw ook -*nc* (-*nc*, -*nk*) hebben: *jonck* ('jong'), *lanck* ('lang'), *konyneck* ('koning'), *hovelynck* ('hoveling'), *onderganck* ('ondergang') enz. Identificatieproblemen zal dat nauwelijks opleveren. Die *k*'s zijn over 't algemeen uit het A.B.N. verdwenen, behoudens restjes als *sprinkhaan*, *jonkheer* e.a.

Na al het voorafgaande zal het geen verbazing wekken, dat de zeventiende-eeuwers ook wegval van medeklinkers nog al eens doorberekenen in het schrift, bijvoorbeeld: *smisse* ('smidse'), *geschonne* ('geschonden'), *gebonnen* ('gebonden'), *verslonnen* ('verslonden'), *opgemesselt* ('opgemetseld'), *bewinnen* ('bewinden'), *schossen* ('schotsen'), *mart* ('markt'), *schilpadden* ('schildpadden'), *binselen* ('bindselen'), *kartier* ('kwartier'), *crijsman* ('krijgsman'), *slechts* ('slechts'), *korste* ('kortste'), *digst* ('dichtst'), *geplaast* ('geplaatst'), *selsaem* ('zeldzaam') enz. Weifeling kon dan weer tot incorrecte invoeging van *t* leiden, bijvoorbeeld *schuynts* ('schuins') en *schaertsheynt* ('schaarsheid')

Tot zover over een aantal reeksverschijnselen die de woordherkenning in de weg kunnen staan. Uiteraard geldt ook voor de in dit hoofdstuk behandelde vormen, dat het zinsverband vaak bijdraagt tot de identificatie. Van de behandeling van alleenstaande gevallen zien we af. Een aantal ervan zal in de volgende hoofdstukken trouwens nog ter sprake komen.

4 *Verbuiging en vervoeging*

Dit hoofdstuk is gewijd aan de verbuiging van adjectivische en substantivische woorden (naamwoorden, voornaamwoorden, telwoorden en lidwoorden), en aan de vervoeging van de werkwoorden. Daarbij worden ook opmerkingen gemaakt die niet of niet direct te maken hebben met verbuiging en vervoeging, maar die hier het best konden worden ondergebracht. Eerst komen de adjectivische woorden aan de orde, met inbegrip van de lidwoorden, daarna de voornaamwoorden, de substantieven en de werkwoorden.

Wat de naamvallen betreft doet het tekstennederlands van de zeventiende eeuw vaak aan het Duits denken. De lezer zal zich van de middelbare school de Duitse naamvallen herinneren, mogelijk met gemengde gevoelens. Ter geruststelling: zeventiende-eeuwse naamvalsrijtjes worden niet geleerd. Men moet er alleen wat van weten in verband met een goed begrip van de teksten.

In het tegenwoordige Nederlands is van de oude buigingsvormen niet veel meer over. Versteende resten schuilen nog in de plechtige schrijftaal, en ze kunnen van daar uit ook in het A.B.N. terecht komen. Meestal betreft het verbindingen met voorzetsels, die ook in het oudere Nederlands vaak een naamval ‘regeerden’: *in dier voege, met voorbedachten rade, ter bestemder plaatse, ten langen leste, om den brode* enz. enz. De woordjes *ten* en *ter* zijn uit *te + den* en *te + der* ontstaan (vergelijk Duits *zum* en *zur*). In de zeventiende-eeuwse teksten is er veel meer buiging dan nu, niet alleen na voorzetsels, maar ook in andere posities. Naamvallen, woord(einde)varianten, markeren de syntactische functies van zinsdelen of zinsdeelden (in hoofdzaak de voorwerpen en bepalingen). Anders gezegd: ze geven doorgaans de betrekking aan tot andere delen van de zin. Ze kunnen optreden bij substantivische en adjectivische woorden. De buiging in de teksten is betrekkelijk onsystematisch. Die onstelselmatigheid roept de

vraag op, in hoeverre de buiging te maken had met de levende gesproken taal, een vraag die we hier kunnen laten rusten. We zullen de buigingsverschijnselen alleen bespreken voor zover ze bij de beginnende lezer bevreemding of misverstand zouden kunnen wekken.

Afgezien van een paar verderop te noemen bijzonderheden krijgt de lezer te maken met de uitgangen *-e*, *-(e)s*, *-(e)r* en *-(e)n*. Buigingsvormen op *-(e)n* van **adjectieven**, lidwoorden, voornaamwoorden en telwoorden komen niet alleen voor bij voorwerpen en bepalingen (bijvoorbeeld: *wy saghen eenen grooten hooghen berch, door eenen boer*), maar ook wel bij subjecten, bijvoorbeeld: *den gemelden gouvernoor quam..., goeden raet was dier*, enz. Vergezelt een buigingsvorm op *-(e)r* een enkelvoudig vrouwelijk substantief, dan is er sprake van een genitief of datief (b.v.: *der gantscher aerde, tsijnder eere*, = ‘te zijner eer’). Bij een meervoudig substantief, van welke geslacht ook, wijst de buigingsuitgang *-(e)r* van een begeleidend adjectivisch woord op een genitief: *der wilder dieren*, enz. Na *l*, *n* of *r* kan vóór de buigingsuitgang *-er* een *d* worden ingelast, bijvoorbeeld in *mijnder* (‘mijner’), *alder* (‘aller’) enz. (vergelijk hoofdstuk 3). Buigingsvormen op *-er* zijn soms moeilijk te onderscheiden van comparatieven: *met luider kele, ter quader tijd, met grooter onstuymigheyd, der trotscher heerschappij* e.d. Het zinsverband moet in zo'n geval de doorslag geven. Groepen als *wat quader doot* (‘wat een ramspoedige dood’) bevatten naar alle waarschijnlijkheid geen comparatief, maar een genitief, die bij *wat* hoort. Het bijvoeglijk gebruikte sterke verleden deelwoord wordt soms nog verbogen (*de bewezene eere, van de gebannene predikanten*, e.d.), maar naast de gewoner en ons vertrouwde vorm op *-en* zijn ook *n*-loze vormen gangbaar, bijvoorbeeld: *het begonne werck, de gebooge tacken, 'et verloore schaap, 't nieuw gevonde land* e.d. Analogie naar de gewone adjectieven en naar de geadjectiveerde verleden deelwoorden van de ‘zwakke’ soort ligt hier voor de hand. Zo bijvoorbeeld ook: *op ope velden, haer eyge boden* (‘hun eigen boden’), *een dronke boer* enz. Iets dergelijks doet zich voor bij de stoffelijke adjectieven: *een stale bijl, een ijsere ring, een zeer fijne linne doek*. Dan kan de analogie verder werken (*een goed huis/een hout huis*), en vindt men ook: *een hout huisje, een staal werktuig, een blik werktuig* e.d. Ook nu is bijvoorbeeld *een goud horloge* nog wel in gebruik.

Bij de **lidwoorden** *de* en *het* ontmoeten we de vormen *des*, *der* en *den*. Daarvan smelten *der* en *den* in de spelling vaak samen met voorafgaande voorzetsels. Ook *de* en *het* zelf doen dat, met voorafgaande én volgende woorden. Zo bijvoorbeeld: *tstuck, tvrouw volck, opten oever, oppet velt, totte brugge, mette zee, uytter zee* (‘uit de zee’), *metten elleboge, totter doot, uytten huys, inden hof, uytte nacht, mettet getije* (‘met het getij’), *vant lant* enz. De vorm *den* begeleidt niet alleen manlijke substantieven, maar ook onzijdige, en wel als datief bij *het*, dus bijvoorbeeld: *van den kin-*

de ('van het kind'), *metten swaerde* ('met het zwaard'), *uyt den zuytwesten, na den eten* enz. Het 'rijtje' is: *het / des / den / het*. Ook kan *den* een meervoudige datief markeren, ongeacht het woordgeslacht van het substantief (*van den kinderen*, e.d.). Over *den* in subjectspositie werd eerder in dit hoofdstuk al gesproken. Bij *der* valt te rekenen met een genitief of datief vrouwelijk enkelvoud (*in 't gezicht der stadt, tot laat in der nacht*), en met een genitief meervoud van elk geslacht (*'t voetvolck der Spaenschen*, enz.). *Des* vergezelt ook wel eens vrouwelijke substantieven, bijvoorbeeld in *des coningennes gunste*.

Bij de **voornaamwoorden** kan men niet altijd van 'verbuiging' spreken. Zo is *mij* geen buigingsvorm van *ik*, en *haer* geen verbogen vorm van *sij*. Dat vormt geen overwegend bezwaar tegen het bespreken van alle voornaamwoordelijke vormaangelegenheden in het buigingskader van dit hoofdstuk. De uitvoerigste bespreking vereisen de **persoonlijke voornaamwoorden**.

Naast *mij/me* (objectsvorm bij *ik*) ontmoet men in de teksten ook *mijn/men*, vooral na voorzetsels. In westelijke dialecten is *mijn* als persoonlijk voornaamwoord ook nu nog bekend. Het persoonlijk voornaamwoord *du* ('jij/je') is in de zeventiende-eeuwse teksten al een betrekkelijk zeldzame verschijning geworden. Het komt onder andere nog wel voor in gebeden. De corresponderende persoonsvorm (tegenwoordige tijd) heeft een eigen, van de hedendaagse afwijkende uitgang: *du hebs* ('je hebt'), *du sals* ('je zult') enz., ook wel *-st*: *du hebst, du vraagst, du leerst, du bist* ('je bent') enz. De voorwerpsvorm bij *du* (*di, dy* of *dij*) is al even schaars. Naast *du* is ons voornaamwoord *je* er al wel, meestal ná de persoonsvorm of na een onderschikkend voegwoord (bijvoorbeeld *datje*). Direct vóór de persoonsvorm (*je meught*) komt men *je*, en zeker *jij* nog weinig tegen. Ook onze aanspreekvorm *u* is er als onderwerpsvorm nog nauwelijks (wel als voorwerpsvorm bij *ghij*). Dat *ghij* beheerst het terrein in de teksten, ook al werd het waarschijnlijk in de levende gesproken taal boven de grote rivieren niet of nauwelijks gebruikt. In de teksten ontstaat dan ook wel eens verwarring, bijvoorbeeld: *siet gy niet watje doet?* Gaat de persoonsvorm vooraf, dan treedt in de zeventiende eeuw nog vrij vaak een variant van *ghij* op, namelijk *-y* (soms ook *-i*). *Die -y* wordt gewoonlijk vastgespeld aan de voorafgaande persoonsvorm, die dan niet op de verwachte *t* eindigt, maar op *d*, dus bijvoorbeeld *meugdy* ('moogt ge'), *quaemdy* ('kwaamt gij', of liever: 'kwam u'), *brenghdy* ('brengt u'), *suldy* ('zult u'), *kundy* ('kunt u'), *zydy* ('zijt gij', 'bent u') enz. Na *-y* kan opnieuw een voornaamwoord aangehecht worden, dus bijvoorbeeld: *van wat verwe begeerdyse?* ('van welke kleur wilt u ze hebben?'). Naast *ghij* heeft de behoefte aan ceremonieel van de zeventiende eeuw nog voor andere aanspreekvormen gezorgd: vaak komt *UE*. voor (ook *Uw E.* gespeld, of *Uw*

Ed.), een afkorting van *UEdele* of *Uwe Edelheid*. Als indirecte aanspreking (vergelijk *Uwe Majesteit*) vereiste *UE*. eigenlijk een persoonsvorm van de derde persoon. Wel is die vaak gelijk aan die van de tweede persoon, maar waar verschil optreedt blijkt, dat *UE*. vaak al voornaamwoordelijk werd opgevat, bijvoorbeeld: *UE. meughdt ghelooven datter...* Ons *u*, dat naar velen menen uit *UE*. zou zijn ontstaan, weifelt nog altijd: *u hebt / heeft, u bent / is*. Het meervoud *Uwe Edelheden* wordt soms afgekort met *UEE*. De afkorting *UE*. doet in de teksten ook dienst voor de genitief, bijvoorbeeld: *UE. vertreck* ('uw vertrek'). Naast *UE*. komt minder voor *UL*. (voluit: *Uwe Liefde*), met de genitief *Uwer Liefde*, die ook wel eens als subject gebruikt wordt. Ook deze afkorting wordt voor de genitief gebruikt, bijvoorbeeld: *u-l. man* ('uw man'), *U.L. missive* ('uw brief'), *u-l. broeders huysvrouwe* ('de vrouw van uw broer').

Bij de persoonlijke voornaamwoorden *ick*, *du*, *hij* en *sij* behoren genitieven *mijns*, *dijns*, *sijns* en *haers* (ook wel: *mijner* enz.), al komt men die niet zo vaak tegen. *Mijns niet waerdich*, waarin *waerdich* een genitief bij zich heeft, betekent 'mij niet waard'. Een rest uit het verleden is *zijns gelijke* ('de gelijke van hem'), met *zijns* als oude genitief bij *gelijk*.

De derde persoon meervoud (*sij/se*) heeft als voorwerpsvormen *hun*, *hen* en *haer* (ook *heur* of *huer*). Dat *haer* doet dienst voor alle drie de geslachten. Van het later kunstmatig ingevoerde verschil tussen *hen* en *hun* is in de zeventiende-eeuwse teksten nog geen sprake. De meervoudige persoonlijke voornaamwoorden worden vaak aangevuld met *-lieden*, *-lie(n)*, dus bijvoorbeeld *wijlieden*, en vooral *ghijlieden*, *ulieden* (voorwerpsvorm), *sijlieden*, *haerlieden*, *hunlieden*, *henlieden*. De spelwijze *-lin* (ook wel *-lins*, al of niet als genitief) kan de herkenbaarheid bemoeilijken: *haerlin* ('haar-lieden'), *by hunlins* ('bij hen'). Van zulke combinaties met *-lieden* zijn ook bizarre genitieven op *-r* in gebruik gekomen, bijvoorbeeld *heur lieder quetsuren* ('hun wonden'). *Ulieden* kan ook de genitiefaanuiding missen, bijvoorbeeld: *ulieden huwelijck* ('uw huwelijck'). Uit een verbinding met *-lieden* zal ook ons *jullie* (en *zullie*) ontstaan zijn, dat in de zeventiende-eeuwse teksten nog ontbreekt.

Persoonlijke voornaamwoorden hadden (en hebben) meermalen aparte spelvormen voor zwakbeklemtoonde varianten: *se* naast *sij*, *ghe* naast *ghij* enz. De laatstgenoemde categorie wordt in de teksten, net als de eerder besproken lidwoordvormen, vaak aan het voorafgaande woord vast gespeld: *datse* ('dat ze'), *indiense*, *zoudtghe* ('zou u') enz. Soms levert dat leesmoelijkheden op, zoals bij het eerder genoemde *-y* (*zuldy* enz.). Verder moet men letten op *-(d)er*; dat de zwakbeklemtoonde vorm bij *haer* (enkel- of meervoud) kan voorstellen (*sullen der*, 'zullen haar', *belofter*, 'belooft haar' enz.), maar ook het verzwakte *daer* kan representeren, ons *er* dus: *bender* ('ben er'), *liep'er*, *kander* ('kan er') enz. Wij schrijven het

vaak gesproken *der* (= ‘daar’) altijd als *er*, en (*d*)*er* voor ‘haar’ schrijven we helemaal niet, maar de zeventiende-eeuwer doet dat af en toe wél. Voor de *d* van *der* (= ‘haar’) zie hoofdstuk 3. Af en toe komt men in de teksten nog een ander aanhechtsel tegen, in oorsprong een genitief bij het persoonlijk voornaamwoord *het* (te onderscheiden van het lidwoord): ... *so en dorste icx niet weygeren* (‘...durfde ik het niet weigeren’), *ik bens getroost* (‘ik durf het wel aan’), e.d. Die genitief (-s) ‘hoort ergens bij’, bijvoorbeeld bij een werkwoord dat de genitief regeert. Men vertaalt naar bevind van zaken. Ook het persoonlijk voornaamwoord (*he*)*t* wordt vaak aangehecht: *legghent'er* (‘leggen het er’), *omdattet, hebbet* (‘heb het’) enz.

Het **wederkerend voornaamwoord** van de derde persoon is *sich* (zelden *sick*), maar vaak ook *hem* / *haer*, voor het meervoud *haer* / *hun* / *hen*. Vormen van het persoonlijk voornaamwoord dus, zoals die ook bij de eerste en tweede persoon als wederkerend voornaamwoord optreden (*me, je* enz.). Bijvoorbeeld: *hij schaamt hem* (‘hij schaamt zich’), *by haer* (‘bij zich’), *hy verroerde hem niet*. Soms wordt verduidelijkend aangevuld met *selve(n)* of *sels*: *hem sels* (‘zichzelf’), *henzelven* enz., ook: *sijn selven* (‘zichzelf’), *tot sen sels* (‘tot zichzelf’), *van zyn eygen* (‘van zichzelf’) e.d.

Naast de vertrouwde **aanwijzende voornaamwoorden** *deze* / *dit*, *die* / *dat* e.a. komen minder bekende voor als *deselve* / *hetselve* (‘deze/dit’, of ook: ‘die/dat’), *desulcke(n)* (‘zulke mensen’) en *sulckx* (‘dat’). Bij *deselve* / *hetselve* moet de lezer ermee rekenen, dat de betekenis ook ‘dezelfde/hetzelfde’ kan zijn, bijvoorbeeld in: *van denselven date* (‘van dezelfde datum’). Om het nog moeilijker te maken: ook *deselfde* (soms: *deselfste*) betekent soms wat anders, namelijk ‘deselve’ (dus ‘die’ of ‘deze’). Meestal wijst het zinsverband de weg, maar men moet wel op de moeilijkheid verdacht zijn. Zonder betekenisverschil verschijnen ook langere demonstratievormen als *deselvige*, *deselfdige*, *degenige* (‘degene’). Het aanwijzende *self* heeft varianten *sels* en *selver*: *in mijn sels* (‘in mezelf’), *God selver* (‘God zelf’) enz. Naast het bepalingaankondigende *hetgene* komt de variant *tgunt* nog al eens voor. De buigingsvormen van de aanwijzende voornaamwoorden zullen, na al het voorafgaande, niet veel problemen meer opleveren (*derzulken*, *des genen* enz.). Over de aanwijzende voornaamwoorden tenslotte nog dit: in de vroege zeventiende eeuw worden *die* en *dat* soms nog als lidwoord gebruikt, zoals in de middeleeuwen regelmatig het geval was.

Bij de **bezittelijke voornaamwoorden** moet het niet ruim gangbare *dijn* (‘jouw’) genoemd worden (vgl. nog: *het mijn en het dijn*). Net als *du*, waarmee het formeel samenhangt, komt *dijn* soms in gebeden voor (*dijn schepsel*, *dijnen raet* enz.). Voor de derde persoon meervoud van alle geslachten komt *hun* al voor, soms afgewisseld door *hen*, en

vooral *haer* (ook hiervoor soms *er* of *der*). Voor het vrouwelijk enkelvoud eveneens *haer* of (*d*)*er*: *met 'er gezicht*, e.d. In plaats van *uw* spelt de zeventiende-eeuwer vaak *u*, in overeenstemming wel met het spreken: *u vader, u kamer* enz. Ook de zwakgeaccentueerde varianten van *mijn* en *sijn* krijgen soms hun eigen spelvorm: *met zen eene been, me mes, me maat en ik, in sen huis, men woorden* enz.

De **betrekkelijke voornaamwoorden** *die / dat* en *welke* worden in de teksten van de zeventiende eeuw al gebruikt. Minder bekend zijn de stadhuisrelativa *dewelke / (he)twelcke* ('die/dat'). De genitief *wiens* kan ook betrekking hebben op vrouwelijke of meervoudige antecedenten, bijvoorbeeld: *een jonckvrou wiens vader...*, *van haer mannen wiens jalousye zy zeer vrezet*. Ook zaaknamen kunnen met *wiens* verbonden worden: *een fontein, wiens water...* Naast de genitief *welker* wordt ook *welkers* gebruikt, bijvoorbeeld: *een Italiaan welkers been...* Het relatieve *dat* kan een enkelvoudig of meervoudig antecedent van elk geslacht hebben, bijvoorbeeld: *Clouck heeft twee sonen dat advocaten zijn, een saek dat alle sinnen raeckt* (beide voorbeelden met *dat* = 'die'). Waar wij relativa met *w* gebruiken (*wie*, = 'hij die', *wat*, = 'dat wat', betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden als *waarop, waarmee* enz.) heeft de zeventiende-eeuwse tekst heel vaak *d*-vormen, bijvoorbeeld: *zo ik van dit werk soude zeggen dat ik gevoele...*, *de plaetse daer gy op staet; den schulp, daer ick wt dronk* ('de schelp waar ik uit dronk') e.d.

Van de **vragende voornaamwoorden** wordt *wat* ook bijvoeglijk gebruikt, bijvoorbeeld: *wat volk* ('wat voor volk'), *wat beuyt* ('wat voor buit'), *wat varken is dat?*

Bij de **onbepaalde voornaamwoorden** gedraagt *men* zich anders dan nu. Blijkens de spelling met *me* of zelfs *m* was het vatbaar voor reductie: *in Vrankrijk sagh m'als toen...* ('in Frankrijk zag men toen...'), *alsmer* ('als men er'), *m'haer* ('men haar'), *moetme* ('moet men') enz. In overeenstemming met de soms collectieve betekenis kan *men* gevolgd worden door een persoonsvorm in het meervoud: *men jaghen* ('men jaagt') e.d. Naast *niets* en *iets* komen nog vaak *niet* en *iet* voor (*God sprack en niet werd yet*, 'God sprak en niets werd tot iets'). Uit het statige repertoire: *een yegelijk* en *elck een* (beide: 'ieder'). Bij (*n*)*iemand* komt behalve een genitief-vorm soms nog een voorwerpsvorm op *-en* voor, bijvoorbeeld: *met ymanden, van yemanden, geld dat niemanden...tot vreugd en streckt*. Voor 'iemand' wordt soms *eener* gebruikt (vgl. het Duitse *einer*). Ons *ene* ('een zekere') komt ook in de zeventiende eeuw al voor (*met eene joff. Carelier*, 'met een zekere juffrouw Carelier'), maar bij manlijke persoons- en familienamen staat gewoonlijk *eenen*: *tegens eenen de Vries*.

De buiging van het **substantief** bezorgt de lezer niet veel moeilijkheden. Vele substantieven kunnen in de zeventiende eeuw in onverbogen vorm

nog een voor ons ongewone *-e* hebben, bijvoorbeeld: *oghe* ('oog'), *pluyme*, *mensche*, *sajette*, *deure*, *plaetse*, *sonne*, *ure*, *wolle*, *plage*, *name* enz. enz. Manlijke en onzijdige datieven enkelvoud op *-e* werden in het voorafgaande al even genoemd: *ten leegen watere* ('bij laag water'), *in beleefden stijle*, *ten ontzette* ('tot ontzet'), *te peerde* ('te paard') enz. Een aantal substantieven (van alle geslachten) kan in de genitief enkelvoud op *-en* eindigen, bijvoorbeeld: *der kercken*, *der sonnen*, *der tongen*, *der liefden*, *ter tafelen brengen*, *de ordre der naturen*, *eens hoeren kindt*, *desselven Ertshertogen leger*, enz. Bij *des graven* of *des harten* zal de lezer vanwege het begeleidende *des* niet licht tot een meervoud besluiten, maar bij *der sielen* of *der vrouwen* kan ook met de steun van het zinsverband wel eens verwarring ontstaan. Of zo'n tekstgenitief op *-en* altijd 'goed' is, doet hier niet ter zake. De lezer kent er nog wel voorbeelden van (b.v. '*s-Gravenhage*'), ook uit het Duits. Na *des* hoeft een substantief niet altijd de genitiefvorm te hebben, vooral niet als het op *-s* eindigt, bijvoorbeeld: *des feest*, *des huis*, *des overleden*, *des vonnis* e.d. Geleerde of geleerd doende schrijvers willen in hun Nederlandse teksten nog wel eens Latijnse naamvallen gebruiken, bijvoorbeeld: *in Aprili* ('in april'), *des synodi* ('van de synode'), *in Christo* ('in Christus'), *uyt Homero* ('uit Homerus'), *tot in Augusto toe*, enz.

De meervoudsvorming wijkt soms af van de onze, zonder noemenswaardige last: *mans* ('mannen'), *officiers*, *boots* ('boten'), *wijfs* ('vrouwen'), *lederen* ('ladders') enz. Hetzelfde geldt voor een niet zo zeldzaam meervoud op *-ens*, meestal bij substantieven die in het enkelvoud op *-e* (kunnen) eindigen: *ziektens* en *kranktens*, *beddens*, *gildens*, *vlaktens*, *steiltens*, *nichtens*, *ondieptens*, *ruggens*, *methodens*, (*de goede*) *luydens*, *visitens* enz. Meervouden op *-ers* (type *kinders*) komen wat meer voor dan nu: *venters* ('venten'), *wigters* ('wichten'), *houters* ('houten'), *klonters* ('klonten') e.a. Gesubstantiveerde adjectieven en deelwoorden hebben in het meervoud vaak geen *-n*: *dees elendige* ('deze ellendigen'), *dese gherebelleerde* ('deze oproerlingen'), *de Oude* ('de Ouden', d.w.z. de Grieken en Romeinen). In het enkelvoud ontbreekt onze *-e* vaak: *de overleden* ('de overledene'), *door eenen zwart* ('door een zwarte'), *op het hoogh der bergen*, *in tvrundelyck* ('in het vriendelijke', d.i. 'op vriendelijke manier'), *de doot* ('de dode'), enz. In onze familienamen kan men dat nog terugvinden: *De Wit* naast *De Witte* e.d.

Na de naamwoorden de **werkwoorden**. De regelmatige of 'zwakke' bieden de minste problemen. Dat de eerste persoon enkelvoud van de tegenwoordige tijd (aantonende wijs) vaak nog op *-e* eindigt, geldt zowel voor de sterke als voor de zwakke werkwoorden, dus bijvoorbeeld: *ick blijve*, *ick bidde*, *ick twijffele*, enz. De zogenaamde 'aanvoegende wijs' komt al niet zo vaak meer voor: *dat gunne God*; *indien ick daer sate by de anderen*; *het*

waer goed in mijn oordeel, e.d. In de zwakke verleden tijd enkelvoud (aantonende wijs) is de uitgang *-en* niet ongewoon, dus bijvoorbeeld: *ick hoorden, ik dankten, hij maecten, wat gebeurden daer?*, enz. In de verleden tijd heeft *ghij* vaak de bijpassende persoonsvorm op *-t*: *ge schreeft, gy liept, ghy ginght, ghy quaemt, ghy gaaft, kont gy* enz., maar ook: *kon gy* e.d. Vergeleken met het Middelnederlands zijn zwakke verledentijdsvormen op *-ede* schaars geworden. Ze komen vooral voor bij stammen op *d* of *t*, maar ook wel bij andere: *trachtede, belettede, vraghede, seydeden, doodede, rotteden, ontmoeteden, geluckede, tastede, vlugteden* enz. Af en toe komen ook bizarre stapelvormen voor met combinatie van *-te* en *-ede*: *hij verlostede* ('hij verlost'), *plaaetstede* ('plaatst'), *kloptede* ('klopt'), of van het bovengenoemde *-en* + *-de*: *hij loosdende* ('hij loosde'), *ontmoetende* ('ontmoette') e.d. Bij het zwakke verleden deelwoord komen langere vormen op *-et* soms nog voor, bijvoorbeeld: *verdorret* ('verdord'), *gevoedet ende ghestercket, gereddet, genodet* ('genood, genodigd'), *vereyschet* ('vereist'), *geschuwet* ('geschuwd'), *verplaaetset* ('verplaatst'), *genoemet, beschadiget* enz.

Het aantal onregelmatige of 'sterke' werkwoorden is in de zeventiende eeuw groter dan nu, maar er is ook de neiging sterke werkwoorden zwak te maken. Verder waren er werkwoorden die toen meestal zwak waren, maar nu meestal of uitsluitend sterk zijn. Zo kan men dan in de teksten vormen tegenkomen als: *opgeheisd* ('opgehesen', vroeger zwak), *kiesde* ('koos'), *buigde* ('boog'), *beveelde* ('beval'), *werfde* ('wierf'), *druipte* ('droop'), *gebergt* ('geborgen'), *vermijde* ('vermeed', oorspr. zwak), *sinkte* ('zonk'), *steelden* ('stalen'), *verheften* ('verhieven'), *geschend* ('geschonden', oorspr. zwak), *trekten* ('trokken'), *beweegt* ('bewogen'), *gedruipt* ('gedropen'), *spuitten* ('spoten', oorspr. zwak), *geneesd* ('genezen'), *schijnde* ('scheen'), *geswerft* ('gezworven'), *verslinde* ('verslond'), *vriesde* ('vroor'), *ingespuyt* ('ingespoten', oorspr. zwak), *uitgelacht* ('uitgelachen') enz. Verder komt men sterke werkwoorden, sterke werkwoordsvormen of sterke vormen van werkwoorden tegen die ons vreemd aandoen, bijvoorbeeld: *pijpen, peep, gepepen* ('fluiten'), *sieden, sood, gesoden* ('koken'), *kroot* ('kruide'), *afgekroden* ('afgekruid'), *gekroojen* ('gekruid'), *gequollen* ('gekweld'), *gespouwen* ('gespleten', bij het zwakke *spouwen*, 'spleten'), *gedorsen* ('gedorst'), *bloes* (naast *blies* en *blaesde*), *geslooken* (bij *sluiken*, 'smokkelen'), *briet* (verl. tijd bij *braden*), *begrenen* ('uitgelachen', bij *begrijnen*), *bieck* (verl. tijd bij *backen*), *creet* (verl. tijd bij *crijten*, 'huilen'), *geschach* (verl. tijd bij *geschieden*), *getegen* ('getrokken', bij *tijgen*), *gesteken* ('gestoken'), *loech* (verl. tijd bij *lachen*), *schiet* ('scheidde'), *berouwen* ('berouwd', oorspr. sterk), *beloeden* (verl. tijd bij *beladen*), *besweem* (verl. tijd bij *beswijmen*, 'flauwvallen'), *wossen* ('wiesen, groeiden', bij *wassen*) enz. Alle aandacht

viel ook in deze alinea weer op het afwijkende. Voor zover de werkwoorden nog gebruikt worden, vindt de lezer doorgaans ook de ons nu vertrouwde vormen.

In de verleden tijd enkelvoud van de sterke categorie *bergen / binden* is de oorspronkelijker *a* (vgl. nog het Duits: *band*, *verschwand* enz.) nog niet definitief verdrongen door de *o* van het meervoud, dus bijvoorbeeld: *vant* ('vond'), *clam* ('klom'), *sandt* ('zond'), *span* ('spon'), *began* ('begon'), *schanck* ('schonk'), *overwan* ('overwon'), *sprang* ('sprong') enz. Medeklinkeruitval bij werkwoorden met een stam op *-nd* kan tot verleden-tijdsvormen leiden als *onderwon* ('onderwond, waagde', van *onderwinnen/onderwinden*). De zopas besproken *a's* komt men ook nog wel tegen bij sterke werkwoorden die nadien in de verleden tijd definitief op *ie* overgingen, bijvoorbeeld: *halp* ('hielp', naast *holp*, *hulp* en *hielp*), *starf* ('stierf'), *warp* ('wierp') en andere (vergelijk weer het Duits). Vooral wanneer de werkwoordsstam op *r + medeklinker* eindigt (vergelijk hoofdstuk 3), is het beeld bont: *starf*, *storf*, *sturf*, *sterff* (alle voor 'stierf'), *stierf*, *sworven*, *swurven* (beide 'zwierven'), *verwoff*, *verwurf* (beide 'verwierf'), *bedorf*, *bedierf*, enz. Bijzondere aandacht vraagt *worden*. De infinitief is in de zeventiende eeuw vaak nog *werden* (vgl. het Duits), de verleden tijd enkelvoud is *wart*, *wort*, *wert*, *werde*, *worde* of *wiert*, het meervoud *worden*, *werden* of *wierden*.

Wat de 'bijzondere gevallen' betreft beperken we ons tot het noemen van *hongh* (naast *hing*), *stong* en *sting* (gewoner is *stond*), *gong* (gewoner is *ging*), *vong* (gewoner is *ving*), *ontfong* (naast *ontfing*), *co(n)st(e)* voor 'kon', *bego(n)st(e)* voor 'begon', *begost* ('begonnen'), *brocht(e)* voor 'bracht', *docht(e)* voor 'dacht', *most(e)* voor 'moest', *rocht* ('raakte') en *gerocht* ('geraakt'), *vroes* voor 'vroor', *gecoren* ('gekozen'), *hiel*, *hilt* en *hieuw* (alle drie voor 'hield'), *koft* ('kocht') en *gekoft* ('gekocht'), *plach* ('placht') en *plaghen* ('plachten'), *gewracht* ('gewrocht') en *dee* ('deed'). Het in deze reeks genoemde *docht(e)*, = 'dacht', moet goed onderscheiden worden van *docht* (verleden tijd van *dunken*, verleden deelwoord *gedocht*), en van *docht* (verleden tijd van *deugen/dogen*, verleden deelwoord *gedocht* en *gedoogen*). Vele zeventiende-eeuwers maken, evenmin als een deel van de Hollanders nu, zorgvuldig onderscheid tussen 'leggen' en 'liggen': voor 'liggen' worden vaak vormen van *leggen* gebruikt, bijvoorbeeld: *hij legt* voor 'hij ligt', *lei(de)* voor 'lag' e.d. Het omgekeerde, vormen van *liggen* voor 'leggen', komt veel minder voor. Een vergelijkbare vermenging doet zich voor bij *kennen* en *kunnen*, bijvoorbeeld: *ick ken* ('ik kan'), *hij kan* ('hij kent'), *sonder dat hy hem kon* ('zonder dat hij hem kende') enz. Onregelmatigheden treden soms op bij de weinige eenlettergrepige werkwoorden van het Nederlands, bijvoorbeeld: *ick sien*, *gaen*, *doen*, *staen*, *slaen*. Vooral ook bij het onregelmatige

werkwoord *sijn*: *se bennen* ('ze zijn'), *bennenwe* ('zijn we'), *ben wij* ('zijn wij') e.d.
Maar na zoveel curiosa sluiten we haastig dit hoofdstuk af.

5 Afleiding en samenstelling

De woordvoorraad wordt in de zeventiende eeuw door afleiding en samenstelling aanzienlijk uitgebreid. Bij afleiding worden woorden gecombineerd met voor- en achtervoegsels, dat wil zeggen met taalelementen die doorgaans niet als afzonderlijk woord voorkomen. Bij samenstelling worden bestaande woorden tot nieuwe samengevoegd. De systematiek van afleiding en samenstelling wijkt in de zeventiende eeuw over 't geheel genomen weinig af van de hedendaagse. De voor- en achtervoegsels van toen komen voor het grootste deel nu nog voor. Ook in dit hoofdstuk richten we ons hoofdzakelijk op de herkenningsproblemen. De meeste aandacht vragen de **afleidingen**, waarmee we beginnen.

De voor- en achtervoegsels kunnen, vergeleken bij het heden, spellingafwijkingen vertonen, maar blijven desondanks redelijk herkenbaar: *-igh* (soms *-egh*), *-loes* ('-loos'), *-saem* ('-zaam'), *-heydt* ('-heid'), *-lick* ('-lijk'), *-zel* ('-sel'), *mes-* ('mis-'), *-schop* ('-schap'), *-doem* ('-dom') enz. De meeste variatie wordt gevonden bij het verkleiningsuffix, mede in verband met de ontwikkeling die het in de zeventiende eeuw nog doormaakt. Het suffix *-kijn*, de basisvorm van ons *-(t)je*, *-etje*, komt in de teksten niet vaak meer voor, veel minder dan *-ken*, spelling van de zwakbeklemtoonde variant: *toorenken*, *bloemken*, *beestken*, *eylandeken*, *bondelken* ('bundeltje'), *pilken* ('pilletje') enz. Naast *-ken* komt ook *-skén* voor: *berghskén* ('bergje'), *kerckskén* ('kerkje'), *stuckskén*, *salfskén* ('zalfje'), *tangskén* ('tangetje'), *dranckskén* ('drankje') enz. De ontwikkeling naar ons *-(t)je*, met z'n varianten (*-kje*, *-pje*), en naar *-ie* (met varianten) is nog aan de gang, zodat het niet vreemd is, dat we allerlei spellingen tegenkomen. De volgende voorbeeldenreeks geeft daar een indruk van: *knechtgien* ('knechtje'), *huisie* ('huisje'), *Neeltken* ('Neeltje'), *kettingtie* ('kettinkje'), *bobbeltien* ('bobbeltje'), *kosie* ('kostje'), *spreuckies* ('spreukjes', d.i.: 'praatjes'), *boretge* ('boordje'), *besemtjen* ('bezemp-

je'), *boomtjen* ('boompje'), *kunsjen* ('kunstje'), *bandetje* ('bandje'), *speldetjen* ('speldje'), *mondetje* ('mondje'), *beesjen* ('beestje'), *doossie* ('doosje'), *kastie* ('kastje'), *brieftie* ('briefje'), *cooptie* ('koopje'), *sacktie* ('zakje'), *boekje* ('boekje'), *saetie* ('zaadje'), *emmertgen* ('emmertje'), *touwetje* ('touwte'), ook bijwoorden: *fijntgens* ('fijntjes'), *sachtges* ('zachtjes'), *stilleties* ('stilletjes') e.d. Ook de bij *-sken* eerder genoemde *s* handhaaft zich soms nog, bijvoorbeeld *steeksjen* ('steekje').

Het suffix *-s*, dat adjectieven vormt (type *Zweeds*, *stads* enz.), heeft in de zeventiende eeuw nog de zogenaamde 'oude spelling' met *-sch*, dus bijvoorbeeld: *Engelsch*, *Portugaelsch* ('Portugees'), *Luthersch*, *Siamsch* ('Siamees', adj.), *Sumatersch* ('Sumatraans'), *Angolasche negers*, *Maderasche wijn* e.d.

Naast *-ij* (*-erij*, *-enij*, *-ernij*) komt ook *-ie* (*-ye*) voor: *klappernye* ('klapperij', d.i.: 'geklets'), *afgodisterye* ('afgoderij') enz.

Het uitheemse suffix *-age* heeft een variant *-agie* (*-agye*): *couragie* ('courage, moed'), *bosschagie* ('bossage, bosje'), *kyvagie* ('kijvage, gekijf') enz. De poging om een oudere Franse *-dzj*-klank weer te geven leidde tot de op 't eerste gezicht wat vreemde spelling met *-dj-*, bijvoorbeeld: *bosschaedje*, *boelaedje* ('boelage, minnarij'). Dezelfde spelling wordt ook wel gebruikt in een woord als *paadje* ('page').

Bij het suffix *-te* (type *engte*) bevordert de spelling niet altijd de herkenning, bijvoorbeeld bij *grote* ('grootte'). Naast *-te* komt in de zeventiende eeuw soms nog het oudere *-de* voor, bijvoorbeeld in *hooghde* ('hoogte') en *lengde* ('lengte').

Bij de vrouwelijke persoonsnamen komt, behalve de ons bekende suffixen *-in(ne)*, *-es(se)*, *-ster* en *-e* (dit zelden), ook een achtervoegsel voor dat sindsdien verdwenen is, namelijk *-ers(s)e*: *lijderse* ('lijderes'), *dienerse* ('dienares'), *profetersse* ('profetes'), *meestersse* ('meesteres'). Het accent lag waarschijnlijk op het suffix, dus *-érsse*.

Bij woorden die op *-en* eindigen, verschijnt vóór de suffixen *-heydt* en *-lyck* vaak een *-t-*, die niet veel moeite zal veroorzaken: *ervarentheyt* ('bedrevenheid'), *verslagentheyt* ('verslagenheid'), *vercouentheyt* ('verkoudheid'), *verborgendheyt* ('verborgenheid'), *verswijgentheid* ('zwijgzaamheid'), *eighentlyk* ('eigenlijk'), *opentlijck* ('openlijk'), *gezamentlik* enz. De lezer zal zich dergelijke *t*'s uit het Duits herinneren (*gelegentlich*, *hoffentlich* enz.).

Afleidingen met *-dom* zijn naar vorm en betekenis niet altijd doorzichtig. Niet alleen treedt bij de afleiding soms een voor ons ongewone *-s-* op (bijvoorbeeld in *engelsdom*, d.i. 'engelendom, de gezamenlijke engelen'), maar ook is *-dom* in de zeventiende eeuw nog beperkt produktief in voor ons ongewone betekenisrichtingen. Een woord als *schenckersdom* zou op zichzelf de betekenis kunnen hebben van 'de gezamenlijke schenkers'

(vergelijk *engelsdom* van zopas), maar het betekent ook het ‘schenkersambt’. Ook bij *weereltsdom* zou ons hedendaags taalgevoel ons niet de weg wijzen: de betekenis is ‘wereldlijke macht’.

De distributie van de achtervoegsels, dat wil zeggen: de spreiding binnen de woordvoorraad, wijkt vaak af van die van nu, zodat nog al eens een beroep op de taalgevoeligheid van de lezer gedaan wordt: *Siammer* (‘Siamees’, vgl. Amsterdammer), *Europere* (‘Europeaan’), *kolonier* (‘kolonist’), *Europisch* (‘Europees’), *indianin* (‘Indische vrouw’), *verradersch* (‘verraderlijk’), *zwangernis* (‘zwangerschap’, vgl. droefenis), *snelte* (‘snelheid’), *priesterin* (‘priesteres’), *overvloedelijk* (‘overvloedig’), *reksaam* (‘rekbaar’), *beschermenisse* (‘bescherming’, vgl. verdoemenis), *schandig* (‘schandelijk’), *dierig* (‘dierlijk’), *ongeneesbaer* (‘ongeneeslijk’), *verachtig* (‘verachtelijk’), *Calvinisch* (‘Calvinistisch’), *verstanelijk* (‘verstaanbaar’), *Aegyptiaen* (‘Egyptenaar’, vgl. Afrikaan, Indiaan), *godsdienstelick* (‘godsdienstig’), *haestelick* (‘haastig’), *Catholijcksch* (‘katholiek’) enz.

De **samenstellingen** vragen minder bespreking dan de afleidingen. De problemen zitten meestal niet in de vorm, al kan die wel eens afwijken van wat we gewend zijn: *leeushol* (‘leeuwehol’), *godsgelerde* (‘godgeleerde’), *oogenwenk* (‘oogwenk’), *maenschijn* (‘maneschijn’), *moedershart* (‘moederhart’) enz. Het gaat er vooral om, in het zinsverband de precieze betekenis te onderkennen van samenstellingen die de lezer niet vertrouwd zijn, hoewel de samenstellende delen op zichzelf hem wel aanspreken. Zo bijvoorbeeld: *krankbesoeker* (‘ziekentrouster’), *wel-spreker* (‘redenaar’), *doen-nieterie* (‘leegloperij’), *vierdehalve vadem* (d.i.: de vierde half, dus: 3 1/2), *ruggebeen* (‘ruggegraat, wervelkolom’), *dicht-geest* (‘dichter’), *duyvets-brood* (stofnaam voor paddestoelen) enz. Algemene regels kunnen daar niet voor gegeven worden. Zoals eerder is opgemerkt, worden samenstellingen in de zeventiende eeuw lang niet altijd aaneengeschreven of -gedrukt. Bezwaren levert dat voor de lezer meestal niet op. Een geval als *veel licht* (d.i.: ‘misschien’, vgl. du. vielleicht) behoort tot de uitzonderingen. Veel vaker dan nu wordt met verbindingstreepjes gewerkt, wat er op lijkt te wijzen, dat vele samenstellingen nog niet zo gevestigd waren: *voet-stappen*, *bouken-kasse*, *voor-bij*, *lof-tuytinge*, *dadel-bome-takken* e.d. Wat de scheidbaarheid van samenstellingen betreft, zijn de verschillen met het tegenwoordige Nederlands gering. *Of-schoon* wordt in hoofdstuk 8 genoemd, en *tegen - over* is een ander bekend geval: *...geene hulpe die als tegen hem over ware*. Kleine verschillen komen ook voor bij de scheidbare en onscheidbare werkwoorden: *wat dwaesheyd komt hem over?* (nu: overkomt); *ick heb het kleene wicht al bevend'aenghevaert* (nu: aanvaard); *de God, de Bruylofts-God, ...aenroep ick met gesmeeck* (nu: roep ik aan), e.d.

6 De woordgroepen

In dit hoofdstuk en in het volgende worden opmerkingen gemaakt over de zeventiende-eeuwse syntaxis. De syntaxis is dat deel van de grammatica waarin beschreven wordt, hoe woorden verenigd worden tot grotere gehelen, tot woordgroepen en woordgroep-groepen. Daartoe behoren ook wat we in het dagelijks spraakgebruik ‘zinnen’ noemen. Het onderscheiden tussen ‘woordgroep’ en ‘zin’ is taalkundig gezien problematisch. Het onderscheid wordt hier uitsluitend op praktische gronden gemaakt. Onder ‘zinnen’ wordt verstaan: woordgroepen met op z'n minst één persoonsvorm en met een meestal vrij complexe opbouw. Ze komen in het volgende hoofdstuk aan de orde. De rest woordgroepen vormt het onderwerp van dit hoofdstuk. Ze hebben meestal een ‘kern’, een centraal bestanddeel, waarnaar men ze desgewenst kan benoemen: substantiefgroepen, adjectiefgroepen, voornaamwoordgroepen, deelwoordgroepen, telwoordgroepen enz. Niet bij alle groepen kan men van een ‘kern’ spreken. Niet bijvoorbeeld bij groepen die met een voorzetsel beginnen. In het vervolg zijn die toch als ‘voorzetselgroepen’ opgevoerd. Woordgroepen zijn er in tientallen soorten en ondersoorten. De syntaxis zal zeker de omvangrijkste afdeling gaan vormen van de zeventiende-eeuwse grammatica. Maar van alles wat opneming verdient in een dergelijk studiewerk, hoeft hier maar weinig te worden doorgegeven. Leidraad is immers de problematiek van de beginnende lezer, niet die van de historisch-taalkundige beschouwer. De bedoeling van deze inleidende alinea was, een kader aan te geven voor de nu volgende syntactische opmerkingen.

Verreweg de meeste aandacht moet toevallen aan de **substantiefgroep**, een van de meest voorkomende woordgroepentypen. De substantivische kern kan met allerlei bepalende leden verbonden worden, bijvoorbeeld met lidwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, bijvoeglijke voornaamwoorden, genitieven, bijzinnen enz. Over het lidwoordgebruik hoeft niet veel gezegd te

worden. Er zijn wel allerlei verschillen, maar die leiden zelden tot leesmoeilijkheden. Het gebruik van *een* vóór stofnamen is even vreemd: *se hebben doren as ien gout so root* ('ze, nl. de eieren, hebben dooiers zo rood als goud'). Een tweede opmerking over het lidwoord betreft de weglating in nevenschikkingen. Wij doen dat niet vaak (vgl. *een kop en schotel, een naald en draad, in het Frans en Engels*), en beide leden moeten dan nauw samen horen. In de zeventiende eeuw is er kennelijk meer speling. We geven een aantal voorbeelden: *om de hals en handen, de koning of koningin, die stad en casteel, de wint en koers, voor d'afgod en priesters, de zee en stroomen, den os of kalf, de lippen, mont en tantvleesch*. Zoals aan enkele voorbeelden te zien is, hoeft het woordgeslacht in beide leden niet eens te congrueren.

Behalve lidwoorden kunnen ook adjectieven, voornaamwoorden, telwoorden en deelwoorden optreden als voorbepaling bij een substantief. Sommige combinaties zijn voor ons onmogelijk of hoogst ongewoon geworden. Zo kunnen de aanwijzende voornaamwoorden *deze* en *dit* nog samen met een bezittelijk voornaamwoord voorafgaan, bijvoorbeeld: *dit zijn groot ghevaar* ('dit grote gevaar waarin hij verkeerde'), *dit ons advijs* ('dit advies van ons'), *dese sijne oratie* ('deze redevoering van hem'), *dit hun boos voornemen* ('dit boze plan van hen'), *dese mijne clachten, dit voorverhaelde mijn gevoelen* ('dit eerder genoemde gevoelens van mij'). Behalve *dese* en *dit* kunnen nog een paar andere woorden zo met een bezittelijk voornaamwoord verbonden worden: *eenyge onse ruyteren* ('een paar van onze ruiters'), *seecker sijnen edelman* ('een zeker edelman van hem'), *eenige sijne brieven* ('een paar brieven van hem'), *van sulcke sijne commissie* ('van zo'n opdracht van hem'), *een syn vriend* ('een vriend van hem'), *uyt verscheyden hare boucken* ('uit verscheidene boeken van hen'), *eenigh hun bedrijf* ('enige daad van hen'), *sommige sijne twijffelingen* ('sommige twijfels van hem'), *andere zijne nabuuren* ('andere burens van hem'), *met vier hun lieder kinderen* ('met vier kinderen van hen').

Achter de substantivische kern geplaatste adjectieven komen weinig meer voor, behalve in poëzie: *met uwen asem zoet, uw beloften loos* ('uw loze beloften'), *bedauwde bloemkens vers* enz.

Gaat aan de substantivische kern een bepaling vooraf als *sodanigh, dusdanigh, sulck, dusch* (adjectief, = 'zulk'), of een adjectief voorafgegaan door *so, also, te, hoe*, dan zit in de staart van het adjectief vaak het lidwoord *een* verscholen, dus bijvoorbeeld: *so geringen plaetse* (= so gering een plaats, d.i.: 'een zo onaanzienlijke plaats'), *dusschen jongen* (= dusch een jongen, d.i.: 'zo'n jongen'), *soo schoonen maeght* (= soo schoon een maeght, d.i.: 'een zo mooie maagd'). Daarnaast komt ook het los geschreven *een* voor: *te gering een werk, in so kort een tijd* enz.

De zeventiende eeuw kent een vloed van genitieven, die vóór zowel als achter het kernwoord gezet kunnen worden: *anderer raedt* ('de raad van anderen'), *sommiger humeuren* ('de gezindheid van sommigen'), *des fellen leeuws ghebrul*, *tegens den aert onser tale* ('in strijd met het karakter van onze taal'), *door sons heete stralen* ('door de hete stralen van de zon') enz. Soms is de genitief een Latijnse, bijvoorbeeld: *Mayae sone* ('de zoon van Maia'), *het beroepen des Synodi* ('het bijeenroepen van de synode'), *in Christi school* ('in de leerschool van Christus'). Bij voorplaatsing wordt de formele aanduiding van de genitief vaak beperkt, bijvoorbeeld: *de coninckx overmoet* (dus niet: *des...*), *door sijn huysvrouwen dood* (dus niet met *sijner*), *de bruyts moeder*, *de mans hayr* ('het haar van de man'), *de naelds oogh* ('het oog van de naald'), *om het dreunens wille* ('vanwege het dreunen'). Zo'n groepsgenitief kennen we nu nog in een beperkt aantal gevallen (*m'n vaders auto* e.d.). De enkelvouds-*s* van de genitief wordt ook wel achter meervouden op *-en* gezet, bijvoorbeeld: *d'oirens lellen* ('de lellen van de oren'), *dese verharde klierens grote swellingh* ('de sterke zwelling van deze verharde klieren'). Niet ongewoon is het ontbreken van elke genitief aanduiding bij een meervoud, bijvoorbeeld: *van de vrienden gesondheyt* ('van de gezondheid van de vrienden'), *voor de ouders oogen* ('voor de ogen van de ouders'), *sijn kinderen leven* ('het leven van zijn kinderen'), *geen luyden met eeren werck* ('geen werk van mensen van eer'), *in de vyanden handen* ('in handen van de vijanden'). Bij de nageplaatste genitieven zijn vele zogenaamde 'partitieve genitieven': de woordgroep duidt dan aan dat van een geheel een deel wordt genomen, bijvoorbeeld: *wat lucx* ('wat geluk'), *een maent solts* ('een maand soldij'), *dat stuk planks* ('dat stuk plank'), *iet secreets* ('iets geheims'), *een endje sees* ('een stukje zee'), *wat etens* ('wat eten'), *een quartier mijls* ('een kwartmijl'), *80 tonnen gouts*. Zelfs bij het schelden worden ze gebruikt: *stukke diefs*, *stukke schelms* e.d. In deze voorbeeldenreeks zitten ook gevallen met een substantivisch vóornaamwoord als kern.

De woordgroep *Jan z'n boek* wordt door de zeventiende-eeuwers af en toe gebruikt, waarbij *haer* staat voor 'hun', of liever: *d'r*, dus bijvoorbeeld: *aan arme luiden haar kinderen* ('aan arme lui d'r kinderen'), *dat is geen gemeene lui haar kost* ('dat is geen kost voor gewone mensen'), *de visschers haar huysen* ('de vissers d'r huizen'). Ook een voornaamwoord kan eerste lid van zo'n groep zijn, bijvoorbeeld: *op elck ien zyn kleren* ('op ieder z'n kleren'). Deze groepen kunnen ook het eerste lid in de genitief hebben: *deser mannen haar ampt* ('deze mannen d'r ambt'), *des overledens zijne bijwijven* ('de overledene z'n bijzitten').

Als nabepaling van een substantief komt behalve *om + te + infinitief* (*een teken om onderseyl te gaen*) ook *van + te + infinitief* voor. Men vertaalt naar bevind van zaken: *gelegenheid van te drinken* 'gelegenheid om

te drinken'), *op hope van gout of zilver te vinden* ('in de hoop goud of zilver te vinden'), *de zorge van den gevangen luipert te laten villen* ('de zorg voor het laten villen van de gevangen luipaard').

Dan de **adjectiefgroepen**. Er zijn er onder die de adjectivische kern combineren met een bepalende genitief of datief, bijvoorbeeld: *sijner vyanden en aller onvreê sat* ('zijn vijanden en alle onvrede moe'), *trouwens gezind* ('genegen te trouwen'), *der reden eigen* ('eigen aan de rede'), *ontfermens en beklagens waardigh* (ook nu nog: *beklagenswaardig*), *vol steens ende pueyns* ('vol steen en puin'), *des secours gevens moede* ('het hulp bieden moe'), *den komkommeren gelijk* ('als komkommers'), *den Europeers onbekend* ('de Europeanen onbekend'), *den vloojen niet ongelijk* ('lijkend op vloojen'), *hunner... behoefligh* ('aan hen behoefte hebbend').

Wordt een adjectief bepaald door een voorafgaand bijwoord, dan kan dat de invloed van de adjectivische verbuiging ondergaan, bijvoorbeeld: *acht tamelijke grote dorpen* ('acht tamelijk grote dorpen'), *ongewoonlijke groote vygen* ('ongewoon grote vijgen'), *heele moeyge koelte* ('heel mooie wind'), *slechte beseylde schepen* ('slecht bezeilde schepen'). Wij kennen het verschijnsel nog in een enkel geval (b.v. *hele mooie boeken*).

Met een adjectief kan, net als nu, de groep *om + te + infinitief* of *te + infinitief* verbonden worden (*zwaer om te verteren*, *licht te verdedigen*, enz.), maar ook *om + infinitief* komt soms nog voor, bijvoorbeeld: *seer lyef om syen* ('heel plezierig om te zien'), *redelijck om stormen* (van een *bres* in de muur gezegd, dus: 'tamelijk goed voor een bestorming').

Bij de **voornaamwoordgroepen** komen verbindingen voor van een persoonlijk voornaamwoord met een volgend substantief of (zelden) substantiefgroep. De band tussen beide leden is zo eng, dat niet van een gewone 'bijstelling' gesproken kan worden; tussen de leden staat bij mijn weten ook nooit een komma. We kunnen deze groepen waarschijnlijk vergelijken met: *wij ambtenaren*, *jullie Hollanders*, *voor ons Nederlanders* enz., groepen die ook in de zeventiende eeuw al voorkomen (b.v. *wy Catholijcken*; vergelijk ook *wij lieden* e.d. in hoofdstuk 4). In de zeventiende eeuw doet ook de derde persoon mee, en dat is voor ons ongewoon: *zy vrouw*, *hem Caron*, *hy rover*, *hij graef*, *hij eyngelschen amyrael*, *hem gesant*, *sy gesanten*, *hen gesanten*, stuk voor stuk groepen die subject of object in de zin zijn; ook na voorzetsels: *met hem lieutenant*, *aen hem greffier*. Vertaling met een bijstelling is een noodoplossing, misschien niet de beste.

Over de **telwoordgroepen** hoeft hier maar weinig opgemerkt te worden. De lezer lette op genitieven als *haerder een* ('een van hen'), *deser een* ('een van deze'), *dier eenigen* ('enigen waarvan'), *hunner twee* ('twee van hen') enz. Partitieve genitieven (zie boven voor de term) treden ook op bij onbepaalde telwoorden als *veel*, *weinigh*, *min(der)*, *meer*; bijvoorbeeld: *wat veel quaets*, *veel meer garnisoens*, *veel geloops* ('veel geloof'), *wei-*

nigh meer berichts, min gevaers ('minder gevaar'), *eers ghenough* ('genoeg eer'), *hoe min gewichts*.

Bij de **bijwoordgroepen** zijn geen categorieën van enige omvang te noemen die door hun ongewone structuur het lezen zouden kunnen bemoeilijken. Allerlei min of meer geïsoleerde gevallen hier te bespreken zou niet zinvol zijn. We beperken ons tot: *dat heen* ('deze kant uit'), *naerder het lant* ('dichter bij het land'), *mynorka naest* ('het dichtst bij Minorca'), *tsnaghts te vooren* ('de vorige nacht').

Deelwoordgroepen zijn in de zeventiende eeuw bijzonder in trek, tenminste op het papier. Wij gebruiken ze niet vaak meer, en bij het vertalen van Zeventiende-eeuws worden ze dan ook meestal omgezet in bijzinnen, bijvoorbeeld: *de seer pijn schreumende Innocentius* ('Innocentius, die erg kleinzerig was', of: 'de erg kleinzerige Innocentius'). Bij omzetting in een bijwoordelijke bijzin is de vertaler verplicht een onderschikkend voegwoord te kiezen. Bij vertaling van: *ghy ziet hoe de hoenders, den kop in de lucht stekende, met smaeck en nasmaeck drincken*, wordt dat: 'terwijl ze de kop in de lucht steken'. Komt meer dan een voegwoord in aanmerking, dan kan de keus moeilijk zijn. Bij *sy syende dat wy schepen van oorloge waren begonnen by te steken* geeft 'toen' een goede vertaling, maar ook 'aangezien' kan niet uitgesloten worden. De vertaling met *toen* luidt: 'toen ze zagen dat we (onze schepen) oorlogsschepen waren, gingen ze dichter bij de wind zeilen'.

Meer dan nu komen in de zeventiende eeuw zogenaamde '**absolute constructies**' voor. Als voorbeeld uit het heden noemen we: *wind en weder dienende* (gaat de wedstrijd door). Het gecursiveerde deel kan worden weergegeven met: 'als wind en weer meewerken'. Het aparte van zo'n groep is, dat het deelwoord *dienende* een subject (*wind en weder*) bij zich heeft dat niet tegelijk het subject van de zin is. Voor ons is bijna altijd een en hetzelfde onderwerp vereist: *dit overwegend zal ieder de conclusie beamen*. Het bij *overwegend* gedachte subject is het zinssubject. De 'absolute constructie' leeft in de zeventiende eeuw nog enigszins, al zal het wel een papieren leven geweest zijn. Als voorbeelden geven we: *dit gedaen (werde den Nieuwendam aen brant gesteecken)*, *gefailgeert sijnde den voors. aenslach* (, *dede graeff Philips vrouch sijn volck trecken...*), *dit zelfste zap in 'twater, daer visch in is, gegoten* (, *zal aenstonts de visch komen...*). De haakjes in de voorbeelden staan niet in de oorspronkelijke tekst, maar zijn aangebracht om het 'absolute' deel duidelijk te laten uitkomen. Ook absolute constructies worden doorgaans met een bijzin vertaald, in deze drie gevallen respectievelijk met: 'nadat (of: toen) dit gedaan was', 'toen (of: nadat) de bovengenoemde aanslag mislukt was', en: 'wanneer dat sap in water gegoten is waarin vis zit'.

7 De zinnen

Moeilijkheden met de zeventiende-eeuwse zinnen ontstaan vaker door hun lengte dan door hun bouwregels, die grote overeenkomst vertonen met de hedendaagse. Hoewel we uit de kluchten niet de indruk krijgen, dat de zeventiende-eeuwers zoveel langere zinnen spraken dan wij, wijkt hun schrijf-praktijk vaak af. Schrijvers zien er niet tegenop, hun zinnen bij tijd en wijle over meer dan tien regels uit te breiden. Zulke zinnen kunnen hecht gebouwd zijn, maar het komt ook voor dat ze zo rommelig zijn, dat men de auteur graag een herschrijfverplichting opgelegd zou hebben. Wij zijn ‘lange zinnen’ niet meer gewend, we zijn op het papier kortademig geworden. Het probleem van de zeventiende-eeuwse monsterzinnen, met hun bijzinnen van bijzinnen (van...) en uitgebreide deelwoordgroepen, kan hier niet met behulp van een paar simpele aanwijzingen worden ondervangen. Men moet er eenvoudig al lezend ervaring mee opdoen. In het algemeen is het aan te bevelen, eens een aantal niet lastige teksten zonder veel omslag door te lezen om wat leeservaring en woordkennis op te doen. Dat voorkomt, dat men teveel bij de afzonderlijke woorden en woordgroepen blijft stilstaan, zonder een groter geheel vlug te leren overzien. Af en toe eens zo'n lange zin ontleden, of in kleiner eenheden herschrijven, kan geen kwaad, maar erkend moet worden dat voor een dergelijke prestatie de zinsbouw al grotendeels voorzien moet zijn. Speciale aandacht verdienen de verbindingswoorden tussen de zinnen (voegwoorden, betrekkelijke voornaamwoorden, betrekkelijke bijwoorden enz.), die in het hoofdstuk over de woordvoorraad nog nader aan de orde komen. Een misverstand in deze hoek, bijvoorbeeld een niet begrepen *daeraf* (‘waarvan’), kan het zicht op een hele zin blokkeren.

Dat de bouwregels van de zeventiende-eeuwse zin niet zoveel afwijken van die van nu, geldt het minst voor de literaire teksten. Net als nu kunnen dichters om artistieke of andere redenen afwijken van de gebruikelij-

ke zinsbouw. Zulke individuele en incidentele bouwbijzonderheden zijn niet zo gemakkelijk in een overzicht te verantwoorden. In het kader van deze inleiding wijzen we er alleen op, en volstaan met een paar voorbeelden: *lang over middernacht jck 't al te wesen gis* ('ik vermoed, dat het al lang na middernacht is'); *uw slavin, die 't nemmermeer aan u te slaven sal verdrieten* ('uw slavin, die het nooit te veel zal zijn u als slaaf te dienen'). Wat ingewikkelder is: *straelen die jck raecken / voel het diepste pit, / dat in mijns harten wortel sit, / sacht met uw blaecken*. De streepjes duiden in dit citaat het geregleinde aan. Na wat sorteerwerk wordt de zin: *straelen die jck met uw blaecken sacht voel raecken het diepste pit dat in mijns harten wortel sit*. Met zulke puzzels hebben vooral de neerlandici te maken. Historici ontmoeten weer andere voetangels op hun pad. In het algemeen neemt men voor de tekstoefeningen meestal lastige teksten, maar dat neemt niet weg dat er ook heel wat zeventiende-eeuws is dat gemakkelijk leest.

Hoewel de beschrijving van de zeventiende-eeuwse zin in een syntaxis tamelijk veel plaats zal beslaan, hoeft er hier maar betrekkelijk weinig van doorgegeven te worden aan de beginnende lezer. We beperken ons tot het noodzakelijkste. Om de tekst niet met al te veel hoofdletters te belasten, zijn die in de voorbeeldzinnen door kleine letters vervangen, tenzij handhaving nodig was voor het betoog.

Vragende en gebiedende hoofdzinnen kunnen buiten beschouwing blijven. Wat in hun bouw tot leesmoelijkheden kan leiden, komt ook voor in de **mededelende** zinnen, waartoe we ons verder beperken. Alleen moet er even op gewezen worden, dat in gebiedende zinnen vóór de imperatief nog een ander zinsdeel kan staan, bijv.: *danck hebt, o schoonste zon, van daer zeylt recht zuyden* ('zeil van daar recht naar het zuiden'), *daer wijckt een weynigh af* ('wijk daar een beetje af'), *daer laet u ancker vallen*.

De volgorde van de zinsdelen is in het algemeen vrijer dan tegenwoordig. In mededelende hoofdzinnen die met het onderwerp beginnen, kunnen tussen onderwerp en persoonsvorm andere zinsdelen staan, bijvoorbeeld: *de P. Jesuit Semedo, in zijn verhaal van Sina, stelt...* ('de pater Jezuit Semedo stelt in zijn verhaal over China...'), *dit water, naar hun zeggen, geneest zeer veele ziekten* ('volgens hun zeggen geneest dit water...'), *de Portugesen, eer zy het kasteel overgaven, vernagelden al het geschut, en...* Bij vooropplaatsing van een zinsgedeelte dat niet het onderwerp of de persoonsvorm is (zinstype: *morgen komt hij*), is meer mogelijk dan nu. Meer dan één zinsdeel tegelijk kan vooropstaan, bijvoorbeeld: *des zomers, dewyl hy verkoelende is, word hy...* ('omdat hij verkoelend is, wordt hij 's zomers...' / het gaat over een drank), *gemeenlyk, dewylze zeer taai zijn, en niet licht breken, word daar afscheeps touw-werk gemaakt* ('omdat ze..., wordt er gewoonlijk scheepstouwwerk van gemaakt').

Bij nevenschikking van hoofdzinnen treedt na *en(de)*, soms ook na andere nevenschikkende voegwoorden, ‘inversie’ op (d.i. omwisseling van onderwerp en persoonsvorm), wat in onze vertalingen vervallen moet, bijvoorbeeld: *dat deselve inde gal-blaas gevonden werden, is niet nieuw, en komt sulx dickwils te gebeuren* (‘... en dat gebeurt vaak’); *den ambassadeur Gogh is thuys gecomen en is syn secretaris mede ontslagen*.

Als wij een deel van een bijzin in de hoofdzin naar voren halen, ontstaan niet de fraaiste zinnen: *z'n broer weet ik niet of ik al eerder ontmoet heb*. In de zeventiende eeuw komt dit zinstype zelfs op het papier nog al eens voor: *uwen brieff weet ick niet off is bestelt* (‘ik weet niet of uw brief bezorgd is’), *dit dunckt mij dat niet quaedt en ware* (‘het komt me voor dat dit niet kwaad zou zijn’), *polver vermoede men datter noch genouch in stadt was* (‘men dacht dat er nog genoeg kruit in de stad was’). Het vooropgeplaatste kan ook een betrekkelijk voornaamwoord zijn, bijvoorbeeld: *aen de stadt, die hij toen bevont dat ingenomen was* (‘aan de stad die naar hij toen merkte ingenomen was’).

Bij samentrekking van zinnen en zinsdelen is de zeventiende-eeuwer veel minder kieskeurig dan wij. Het bekende *hier zet men koffie en over de Zaan* zou hem nog niet aan het lachen gebracht hebben. Een paar voorbeelden: *zij sloeg de waerschouwing in de wind, en uit Nieuw Granada op reis* (‘...en begaf zich uit Nieuw-Granada op reis’), *een groene en weeke schil, die men er af doet, of van zelve afvalt* (‘... die men eraf doet, of die vanzelf afvalt’), *de water-bakken die aldaer in groten getale en zeer wijt zijn* (‘... die daar in massa zijn, en die erg wijd zijn’). Bij samentrekking binnen het gezegde kan een voor ons vreemd geworden verschuiving in de zinsorde optreden. De tweede met de persoonsvorm verbonden infinitief wordt naar voren gehaald, bijvoorbeeld: *laet ons 'tgelt strycken / en zenden de ezel wederom in zijn vaderlandt* (‘laten we 't geld opstryken en de ezel terugsturen naar z'n vaderland’), *van gelyken kan men de selve op spaense wyn zetten, en laten de kindertjes daar dagelijks van drinken* (‘...en de kindertjes daar dagelijks van laten drinken’).

Het nu geïsoleerde zinstype: *elk meent zijn uil een valk te zijn* (‘ieder meent dat zijn uil een valk is’) komt in de zeventiende eeuw op het papier vaker voor: *zy stelden ook 't vuur een groote God te wesen, die...* (‘ze beweerden ook dat het vuur een grote godheid was, die...’); *eenighe meenen het hem ernst te zijn* (‘enkel menen, dat het hem ernst is’); *...en is bevonden, de saeck also te wesen* (‘en is men tot de slotsom gekomen dat de zaak zo is’); *en desen sotten en onsinnigen mensch, ghelooft sulcx door sijne woorden verricht te werden* (‘...gelooft, dat dat door zijn woorden teweeggebracht wordt’).

Zinnen als *de heren wordt/worden verzocht binnen te komen* waren voor de zeventiende-eeuwers waarschijnlijk nog niet problematisch. Ze ko-

men op het papier in elk geval nog al eens voor: *hy wiert gelast...* ('hem werd gelast...'); *...hoewel hij al in Zeelandt bericht was, datter...* ('...hoewel hem al in Zeeland bericht was, dat er...'), *maar hy wierd van dit moedige volk den rug zoodanig geschuurt, dat hy...* ('maar hij kreeg er van dit moedige volk zo van langs, dat hij...'); *de menschen worden niet den hals af-gesneedden; maer...* ('de mensen wordt niet de hals afgesneden, maar...').

Veelvuldig komen zinnen voor met 'relatieve aansluiting'. Al beginnen ze vaak met een hoofdletter, formeel zijn het bijvoeglijke bijzinnen, die - wegens hun omslachtigheid - bij het vertalen meestal vervangen worden door nieuwe hoofdzinnen, bijvoorbeeld: *Waerop hy aen het arbeiden viel.* ('Daarop begon hij te werken.');

Uyt welck alles hy ten lesten besluyt dat... ('Daaruit besluit hij tenslotte, dat...'). Soms gaan de auteurs met behoud van het relatieve over op de hoofdzinswoordorde, bijvoorbeeld: *Weshalve kiest d'adel...* ('Derhalve kiest de adel...'); *Welcken geest, door dien hy fijn is, dringht door tot...* ('Doordat hij fijn is, dringt die geest door tot...').

Wat ingewikkelder is: *hetwelk hem van sijn heer toegestaan zijnde, begaf hy zig naar het kasteel...* ('nadat hem dit door zijn meester was toegestaan, begaf hij zich naar het kasteel...').

Het geschreven Zeventiende-eeuws staat voor een (klein) deel dicht genoeg bij het spreken om het zinstype: *spinazie hield hij niet van voor de dag te laten komen*, bijvoorbeeld: *de baly wildense oock met op de loop* ('met het vat wilden ze er ook vandoor'); *dit kindje van weelde wierd byzonder veel van gehouden* ('van dit wittebroodskindje...').

Als het onderwerp van een zin uit het verband gemakkelijk aangevuld kan worden, laat men het wel weg: *zeide mij wien hij meende* ('hij zei me, wie hij bedoelde'), *waer zy komen vermoorden en verwoesten alles, wat het is, weete niet* ('wat het is, weet ik niet'), *is een slagh van balzem-kruit* ('het is een soort balsemkruid'), *gebruiken aerde potten* ('ze gebruiken aarden potten') enz. Deze weglating komt meestal in hoofdzinnen voor, maar soms ook in bijzinnen, bijvoorbeeld: *en waerlijk zy hadden kans genoeg, indien hart genoeg hadden* ('...als ze moed genoeg hadden gehad'). In het weglatingkader passen wellicht ook zinnen als de volgende: *dit den Mongol verstaende, gaff ordre...* ('toen de mogul dit hoorde, gaf hij bevel...'), *dit den schiltwacht hoirende heeft naer heml. geschooten,...* ('toen de schildwacht dit hoorde, heeft hij op hen geschoten,...').

In vlotte, gemoedelijke spreektaal wordt het onderwerp van een hoofdzin soms 'hervat', zoals men het wel noemt (type: Jan die sloeg Lijsje, en Lijsje die sloeg Jan). Anders dan nu worden zulke hervattende woordjes in de zeventiende eeuw ook wel geschreven, ook wel door gerenommeerde schrijvers: *den dachslaep die is seer schadelic omdat...* ('de slaap overdag is erg schadelijk, omdat...'), *de wind die slapt* ('de wind gaat liggen'), *dit vlees dat is verkocht*, e.d. Bij vertaling offeren we zeker een nuance op,

wanneer we de hervatting wegwerken. Ook het hervattende *soo* (nog wel bekend uit bijbelvertalingen) wordt gewoonlijk niet vertaald: *toe siende / soo lagender boonen in 't gras / gelijk oft...* ('toen we keken, lagen er bonen in 't gras, net alsof...'), *maer vooral zoo weet dat ghij...* ('maar weet vooral dat u...').

Onderwerp en persoonsvorm corresponderen niet altijd in getal. Bij collectieve onderwerpen kan de persoonsvorm meervoudig zijn, bijvoorbeeld: *dit volk aten niet alleen haer gevangene vyanden; maer...* Ook *men* wordt wel met een meervoud verbonden.

In de zinsbouw vindt men het ruimer gebruik van genitieven en datieven terug, in verbindingen met het gezegde, bijvoorbeeld: *...hoewel velen des niet konden gelooven* ('...hoewel velen dat niet konden geloven'); *...dat den viant getracht hadde met schieten hem des te beletten* ('...hem dat te beletten'); *qualijk geviel den inwoonders dit in 't eerste* ('slecht beviel dit aanvankelijk de inwoners'); er zijn ook meer onpersoonlijke werkwoorden met een datief dan nu: *mij ijst van...* ('ik ijs van...'), *ons verlanckt hier te hooren hoe...* ('wij hier verlangen ernaar te horen hoe...'), *mij is vergeeten wat daer in stondt* ('ik ben vergeten...') enz.

Naast de verbinding *staen* (*sitten, ligghen*) + *te* + infinitief (zinstype: hij zit te lachen) ontmoet men in de zeventiende eeuw vaak nevenschikking: *hoe staję so en kyckt* ('wat sta je zo te kijken?'), *noch leyt sijn jongste kint en slaept* ('nog ligt zijn jongste kind te slapen'). De leden van de nevenschikking zijn dan scheidbaar, bijvoorbeeld: *hy sit op haer en loert* ('hij zit op haar te loeren'); *want als de kans daer henen schiet, daer staet men dan bedruckt en siet* ('want als de kans wegglipt, dan staat men daar beteuterd te kijken'). Dichters kunnen het nog wat ingewikkelder maken, bijvoorbeeld: *daer staet een mensch op stoel mijn leemten aen en tast / met peper en azijn* (het streepje duidt het regeleinde aan). De vertaling luidt: daar staat een mens op de preekstoel met peper en azijn m'n gebreken te kapittelen.

Een paar opmerkingen over de *ontkenning* mogen hier niet ontbreken. Het ontkenkend bijwoord *en*, uit het Middelnederlands zo bekend, wordt ook in de zeventiende eeuw nog ruimschoots gebruikt. Als zelfstandig ontkenkend woord (b.v.: *wat hij daer mede voor heeft en weten wij*) komt het zelden meer voor, maar zoveel te meer als begeleider van andere ontkenners (*geen, niet, niemand, nooit* enz.). Ook bij woorden met beperkende strekking staat soms *en*, bijvoorbeeld bij *maer* ('slechts'). *En* staat altijd vlak voor de persoonsvorm. Voorbeelden: *als 't stormt en is 't maer koel*; *'t en rouwt my mynes arbeids niet* ('ik heb geen spijt van mijn werk'); *maer en seilde niet wijdt of hij en wierp weder t'ancker in de gront ende...* ('maar hij zeilde niet ver, of hij wierp het anker weer in de grond en...') / *en* wordt gebruikt in verband met het beperkende *of*, *ick en sals niet*

doen ('ik zal het niet doen') enz. Dikwijls wordt *en* samengespeeld met andere woorden, bijvoorbeeld: *ten* ('het en'), *ken* ('ick en') e.d.

Het gebruik van *geen* is ruimer dan nu, vooral in voorzetselgroepen, bijvoorbeeld: *blijven, betekend van geen plaats veranderen* ('blijven betekent: niet van plaats veranderen'), *ze wonen in geen huysen gelijk de andere indianen* ('ze wonen niet in huizen, zoals de andere indianen'), *hier is geen meer wijn* ('hier is niet meer wijn'). Het bijwoord *niet* staat in de zin vaak verder naar rechts dan nu, bijvoorbeeld: *want zyn verraad was toen nog aan den dagh niet gekomen* ('want zijn verraad was toen nog niet aan het licht gekomen'). Dubbele ontkenningen, die elkaar niet opheffen, zijn niet ongewoon, bijvoorbeeld: *meer heeft niemand niet van doen* ('meer heeft niemand nodig'), *quetsten Godt danck, niemant van ons volck niet* ('ze kwetsten goddank niemand van ons volk'), *...dat ick daer noeydt niet van ghehoort en hadde* ('...dat ik daar nooit van gehoord had').

Vele opmerkingen in het voorafgaande golden behalve voor hoofdzinnen ook voor bijzinnen. Over de bijzin afzonderlijk nog het volgende.

Vele inleiders van de **bijzin** (voegwoorden, bijwoorden, voornaamwoorden, voorzetselgroepen) hebben in de zeventiende eeuw een facultatief *dat*: *terwijl (dat)*, *vermyts (dat)*, *wanneer (dat)*, *of (dat)*, *nademaal (dat)*, *met (dat)*, *wat voor - (dat)*, *wie (dat)*, *waer (dat)*, *hoe (dat)* enz. enz. We kennen dat nu alleen nog bij *tot (dat)*, *voor (dat)* en enkele andere. Aan andere inleidende woorden wordt *dat* soms nog toegevoegd in volkstaal en dialect, ook wel in wat minder verzorgde omgangstaal. In de zeventiende eeuw is de tolerantie kennelijk nog groot op dit punt. Behalve *dat* worden ook *of* en *als* soms zo toegevoegd: *wat (of)*, *wie (of)*, *hoe (of)*, alle drie in afhankelijke vragen, *wanneer (als)*, *gelijck (als)* e.d. Bij vertaling 'in hedendaags Nederlands' worden zulke woordjes licht weggewerkt. Ook *na* heeft een facultatief *dat*, wat betekent dat naast *nadat* ook *na* als onderschikkend voegwoord wordt gebruikt. Mettertijd is *nadat* de enige vorm geworden in het verzorgde Nederlands. In het Zuidafrikaans is *na* ('nadat') nog gewoon.

In onderwerps- en voorwerpszinnen, soms ook in bijvoeglijke bijzinnen, wordt het voegwoord *dat* wel weggelaten, wanneer *dat* althans niet helemaal aan het begin van de complete zin staat. Zo bijvoorbeeld: *want de Staeten van Holland wilden hy op vrye voeten gesteld wierd; het blijkt de kemelen zeer vernuftige dieren moeten zijn; ziende UE. mij teenemaal vergeet, schrive ick desen; tot een teken hy niet meer by den koning in genade is* ('als teken dat hij...'). Het voegwoord *dat* ontbreekt ook nog al eens na het vergelijkende voegwoord *dan*, bijvoorbeeld: *gemenelyk vecht hy zich eerder doot / dan hy zich levendig laet vangen*.

Als in een bijzin een volgendegraadsbijzin wordt ingelast, krijgt die in

de zeventiende eeuw soms een voor ons ongewone plaats, namelijk tussen voegwoord en onderwerp, bijvoorbeeld: *onse schipper vreesde dat / soo men hem aengetast had / dit een nieuwe oorlog veroorsaect sou hebben; maer zyn soo sorghvuldigh / dat wanneer haer yets belast is / sy niet en sullen rusten voor dat 't selve ghedaen is* ('maar ze zijn zo nauwgezet, dat ze, wanneer hun iets opgedragen is, niet zullen rusten alvorens dat verricht is').

De *hoe.../hoe...* -zinnen hebben vaak nog een voor ons ongewone woordorde: *hoe de dieren ouwer zijn, hoe het vet bequamer is* ('hoe ouwer de dieren zijn, hoe bruikbaar het vet is'), *hoe dat de plaetse grooter ware, hoe oock den handel meerder soude wesen* ('hoe groter de plaats zou zijn, hoe uitgebreider ook de handel zou zijn'), *hoe een mensche meer drinckt, hoe hy oock meer dorst krijght*.

8 De woordvoorraad

Nederlanders vinden Duits wel eens moeilijk ‘omdat het zo op het Nederlands lijkt’. Meestal is *faul* niet ‘vuil’, en een *Flieder* is gewoonlijk geen ‘vlier’, maar een ‘sering’. Voor het Zeventiende-eeuws geldt ten opzichte van het Nederlands van nu iets dergelijks als voor het Duits: de woordvoorraad veroorzaakt door allerlei uiterlijke overeenkomsten met het hedendaagse Nederlands meer moeilijkheden dan de middelnederlandse, die over 't algemeen verder van ons af staat. Talloze zeventiende-eeuwse woorden die ons bekend voorkomen, kunnen betekenissen hebben die wij niet of nauwelijks meer kennen, of die op het ogenblik alleen nog te vinden zijn in sommige Nederlandse dialecten. Die betekenissen hoeven overigens niet altijd zo ver van de ons vertrouwde af te liggen. We geven een aantal praktijkvoorbeelden.

Als een zeventiende-eeuwer schrijft: *Thans viel zijn oog op eenige schilderijen*, kijkt de hedendaagse lezer even vreemd op. Wij gebruiken *thans*, een boekenwoord overigens, niet meer bij de beschrijving van gebeurtenissen in het verleden. Bij de vertaling moeten we *thans* op z'n minst vervangen door een synoniem, bijvoorbeeld *nu*. Maar we mogen er niet van uitgaan, dat *thans* vroeger niet nog andere betekenissen kon hebben. Een blik in het *W.N.T.* (zie hoofdstuk 10) levert ‘kort daarna’ en ‘al gauw’ op, die in principe bij bovengenoemde zin in aanmerking zouden kunnen komen. Het tekstverband kan tot een weloverwogen keus leiden. Het voorbeeld maakt duidelijk, hoe subtiel de verschillen tussen toen en nu kunnen zijn. Zorgvuldig vertalen doet een voortdurend beroep op taalgevoel en taalbeheersing van de lezer. Waar die tekortschieten, kan het woordenboek te hulp komen. Wie als aankomend tekstlezer een zeventiende-eeuwer zijn geliefde een *engelsch wezen* ziet toeschrijven, kan *wezen* wellicht thuisbrengen als ‘gezicht’, maar bij *engelsch* zal een kleine handreiking niet overbodig zijn. Het woord wijst niet naar de overkant van Het Kanaal, maar op

overeenkomst met een engel: ‘engelachtig’. Wanneer het beroep van advocaat een *smeerich ambt* wordt genoemd, zou het daarmee misprezen kunnen worden. Advokaten hadden, te oordelen naar de toneelliteratuur, in de zeventiende eeuw niet altijd zo'n beste naam. Maar het verband waarin *smeerich ambt* voorkomt, kan ook naar een heel andere vertaling leiden. Dan moet *smeerich* (‘voordelig, winstgevend’) geassocieerd worden met *smeer* (‘vet’) als iets begerenswaardigs (handelswaarde, voedzaamheid, overvloed, voordeel), zoals we dat nog ervaren in het oude spreekwoord (om de wille van de smeer... enz.), en mogelijk opnieuw gaan ervaren in *smeergeld*. Wie in de zeventiende eeuw *tijdelyck* opstaat bij het begin van de dag, onderbreekt niet noodzakelijkerwijs z'n bedrust; het is waarschijnlijker dat hij ‘tijdig’ opstaat. Een *rijckelyck beschoncken* persoon kan in de Gouden Eeuw flink de hoogte hebben, maar het is ook mogelijk dat hij overladen is met geschenken. Een *vrouwensmijter* is niet iemand die met vrouwen kegelt, maar een man die vrouwen slaat, in het bijzonder dan z'n eigen vrouw. *Indianen* en *indianinnen* moet men drie eeuwen geleden gewoonlijk niet in Amerika situeren, laat staan in Noord-Amerika, maar in of bij de Indonesische archipel of in India. Als de ene voorvader de andere een *oorband* geeft, is dat geen gastgeschenk, maar een ‘oorveeg’. Een *pistool* kan een schietijzer zijn, maar ook een gouden muntstuk. *Mansoiren* hoeven geen ‘mannenoren’ te zijn, er kunnen ‘manlijke nakomelingen’ mee bedoeld zijn. Evenmin hoeft men bij *kaecken* direct aan lichaamsdelen te denken: voor de zeeman waren *harde kaecken* doorgaans ‘zware buien’. Tot zover gevorderd met dit hoofdstuk is de lezer misschien al best in staat de volgende zinnestukjes onberispelijk te vertalen *hij sloeg hem voor zijn agter kasteel; sit op uuw agter quartieren*.

Voor wie toch moeite heeft met deze niet toegelichte zinnestukjes, loopt de voorbeeldenreeks nog even door, waarbij maar aangenomen wordt dat - om met de zeventiende eeuw te spreken - de *toestandt* van de lezer dat veroorlooft (*toestandt* = ‘toestemming’). Als een zeventiende-eeuwer lichtelijk teleurgesteld opmerkt: *maer niemant donderde ooit op*, is het allerminst zijn wens, van bepaalde medenatuurgenoten ontslagen te zijn. Integendeel, de vertaling moet luiden: ‘maar niemand kwam ooit opdagen’. Als aan Plato het auteurschap van *boecken van de Politie* wordt toegekend, zou de klassiek geschoolde eerstejaars kunnen denken: dat ze me dat bij het V.H.M.O. nooit verteld hebben! Maar de opleiders gaan vrijuit: het zijn de bekende boeken over de Staat. Het zeventiende-eeuwse woord *politie* betekent onder meer ‘staat, staatsbestuur, staatkunde’. Als een zeventiende-eeuwer iemand niet *verschoont* (‘verontschuldigt’), maar *overhaelt* en *lustig zijn saaligheid segt*, veegt hij hem flink de mantel uit, waarbij het slachtoffer hem *begrijpelyckheid* (‘vitzucht’) kan verwijten. Niet alleen een zaak kon toen *doorsichtich* zijn, maar ook een persoon. De oplossing

ligt niet in de occulte sfeer, maar in de intellectuele: een *doorsichtich* man is een ‘verstandig’, een ‘schrander’ man. Omgekeerd kunnen niet alleen personen *deftigh*, of ook *ondeugent* zijn, maar ook zaken, getuige een *deftig werck* (‘een gewichtig werk’) en *ondeugent voetsel* (‘ondeugdelijk voedsel’). *Schyters* kunnen ‘lafaards’ zijn, maar ook kan er een volk mee aangeduid worden, namelijk de ‘Scythen’. Wie in de zeventiende eeuw z'n kinderen niet *met eeren optrock*, verzuimde wellicht ook wel ze plichtsgetrouw op te helpen wanneer ze gevallen waren, maar de aangehaalde woorden geven uitsluitend te kennen, dat hij het kroost niet ‘in eer en deugd opvoedde’. In de gevoelswaarde van de woorden kunnen aanmerkelijke verschillen optreden. *Mijn siel is soo beroert* kan ons haast komisch in de oren klinken, een effect dat door de schrijver van dit zinnetje bepaald niet werd beoogd: *beroert* is hier ‘door aandoeningen overmeesterd’. Volgens het woordenboek van Van Dale (zie hoofdstuk 10) is *beroerd* in de betekenis ‘naar, ellendig’ op het ogenblik ‘gemeenzaam’, volgens het *W.N.T.* (maar het deel is van 1903) ‘een alledaagsche en zelfs platte term’. Als een zeventiende-eeuwer *berucht* is, kan dat woord in een gegeven tekst de vertaling ‘beroemd’ vereisen. Is hij *liberaal*, dan wijst dat wel op een mentaliteit (bijvoorbeeld ‘mild’ of ‘onbekrompen’), maar nog niet op een politieke gezindheid. Met een laatste voorbeeld van een opmerkelijke verandering besluiten we dit ietwat ludieke gedeelte. Als gesproken wordt van *'s vorsten tronye* op een medaille, hoeft dat geen enkel waarderingselement in te sluiten ten aanzien van 's vorsten fysionomie: in de zeventiende eeuw kan *tronye* nog een volkomen neutraal woord voor ‘gezicht’ zijn.

De lezer is nu gewaarschuwd dat hij de woorden van de oude teksten nauwkeurig, ja argwanend moet taxeren, ook - of liever voorál - wanneer ze hem erg bekend voorkomen. Daarbij is het volstrekt niet nodig, zelfs niet wenselijk, meteen naar een woordenboek te grijpen. Veel is bij aandachtige lezing uit het verband al af te leiden. Als de dichter P.C. Hooft bijvoorbeeld een brief begint met ‘De wijsen gebieden verliesbaar goedt loshartigh te lieven ende 't verlooren zonder bedroeven over te zetten’, is het instructiever, de zin in grote lijnen te begrijpen, in dit geval geen onmogelijke taak, en daaruit de betekenis van *loshartigh* af te leiden, dan te beginnen met het opzoeken van dit woord.

Ook bij het kleine grammatisch gerief (voorzetsels, bijwoorden en voegwoorden) moet de lezer verdacht zijn op verschillen die een vlug begrip van de tekst in de weg kunnen staan. Als X meedeelt, dat iets *by hem* gedaan is, kan het ‘door hem’ gedaan zijn. Een *discours van X* kan een ‘beschouwing over’ X zijn. Voor ‘na’ wordt vaak *naer* gebruikt (bijvoorbeeld: *naer den eten*, ‘na het eten’), voor ‘naar’ ook wel *na* (bijvoorbeeld: *na Leyden*, ‘naar Leiden’). Wij zeggen vaak nog *na Leiden*, maar bij

het schrijven is *naar* correct. *Ouer maeltijt* is ‘tijdens de maaltijd’, en *lijken na(er)* iemand is ‘lijken op’ iemand (zo nu nog: dat lijkt nergens naar).

Bijzondere aandacht vragen de **voegwoorden**, die van kardinaal belang zijn voor een goed begrip van zinnen en zinsverbanden. We ontmoeten in de teksten veel voegwoorden die nu verdwenen zijn, of alleen nog voorkomen in plechtige en archaische taal. Ons vertrouwde voegwoorden wijken soms af in vorm en betekenis. Naar volledigheid is met de volgende opmerkingen niet gestreefd. Naast het nevenschikkende *en* is de variant *ende* heel gangbaar. Het voegwoord *want* is meestal nevenschikkend, maar soms nog onderschikkend (‘omdat, doordat’), zoals in de middeleeuwen vaker het geval was. Als nevenschikkend voegwoord met de betekenis ‘maar’ komt *dan* voor. Bij *doch* heeft men niet automatisch met een nevenschikkend voegwoord te maken: soms is het een variant van het bijwoord *toch*. Naast *hetsy* (‘hetzij’) wordt ook *tsy* gespeld, naast *of* ook *oft(e)*. *Noch* heeft als nevenschikkend voegwoord de bijvorm *nochte*, en moet onderscheiden worden van het bijwoord *noch* (= ons ‘nog’). Naast het nevenschikkende voegwoord *of* wordt ook *dan* gebruikt, in dezelfde betekenis, bijvoorbeeld: *...off se den viant wilden volgen dan niet* (vgl. nog ons *al dan niet*, dat is: ‘wel of niet’).

Onderschikkende voegwoorden worden vaak aaneengespleld met pronomina of met het bijwoord (*d*)*er*, bijvoorbeeld: *dewijlder*, *alsse*, *offer*, *dattet* enz. Toegeving kan uitgedrukt worden met *schoon*, en met *ofschoon*, waarvan de delen nog scheidbaar zijn: *of my schoon een leger belegerde,...*, ‘al belegerde mij een leger,...’. Toegevende bijzinnen worden ook ingeleid met *al is 't sake dat*. Gevolgaanduidende bijzinnen kunnen beginnen met *so dat*, *sulcx dat* en *in voegen dat*, veronderstellende bijzinnen met *so*, *of*, *by aldien* en *so wanneer als* (alle ‘als’), soms ook nog met *opdat* (! ‘als’), en met *in cas dat* (vgl. Frans: en cas que). Doelaanwijzende bijzinnen worden ingeleid met *op dat* of *ten eynde*, vergelijkende met *als*, *alsoo*, *ghelijck* (alle drie ‘zoals’), *al* (‘alsof, zoals’) en *al oft* (‘alsof’). Voegwoorden en voegwoordelijke groepen die bijzinnen van tijd inleiden, zijn er vele, bijvoorbeeld: *doe(n)*, *toe(n)*, *als doe* (alle ‘toen’), *als* (‘toen’), *soo als* (‘zodra’), *met dat*, *met als* (beide ‘terwijl’), *'t eerst dat* (‘zodra’), *tsint* (‘sedert’), *so wanneer* (‘wanneer’ of ‘zodra’), *als wanneer* (‘wanneer’), *al eer* (‘voordat’), *na* (‘nadat’). De reeks is niet compleet, wat ook geldt voor de volgende serie inleiders van zinnen die een reden of oorzaak te kennen geven: *doordien* (‘doordat’), *mits* (‘doordat, aangezien’), *vermits* (‘omdat’), *overmits* (‘omdat’), *by aldien* (‘aangezien’), *alsoo* (‘omdat’), *naerdien dat* (‘omdat, aangezien’), *dewijl* (‘omdat’), *ter oorsaeck* (‘doordat’), *ter cause* (‘omdat’), *nademael* (‘omdat, aangezien’), *omme redenen dat*, *om saecken want*, *om dies*

wille dat (alle ‘omdat’) enz. In het hoofdstuk over de zinsbouw komen we nog op de voegwoorden terug.

We besluiten dit hoofdstuk met een wat dubieus deel van de zeventiende-eeuwse woordvoorraad, namelijk de aan het Latijn en Frans ontleende **stadhuiswoorden**, waarvan het vooral in de ambtelijke en semi-ambtelijke teksten ‘grimmelt’, om met de zeventiende eeuw te spreken (*grimmelen* = ‘wemelen’). Ook toendertijd was niet ieder gelukkig met deze toevloed, maar het gebruik is zo overvloedig en verbreid geweest, dat zelfs de Nederlandse dialecten er ruime sporen van bewaard hebben. Uit ambtelijke brieven noemen we een reeks voorbeelden, waarbij de lezer meteen kan proberen of hij ze buiten het zinsverband kan thuisbrengen: *occurrentiën*, *disponeeren*, *geaggraveerd*, *retarderen*, *apparentie*, *dependeren*, *indispositie*, *advantage*, *ordonneren*, *genecessiteerd*, *continuelijck*, *reputatieuslijck*, *intermitteren*, *erroneus*. Deze voorbeelden zijn volstrekt niet voor demonstratiedoeleinden bijeengeschaapt, maar zonder moeite uit een paar ambtelijke teksten samengelezen. Ook de meest gewone Nederlandse woorden moeten het soms afleggen tegen de zucht tot ambtelijke plechtstatigheid, zoals bijvoorbeeld blijkt uit *ingraedt* (lat. *ingratus*, ‘ondankbaar’) en uit *in cas van* (fra. *en cas de*, ‘in geval van’). Vooral historici hebben bij hun lectuur vaak met dit ambtelijk bargoens te maken. Kennis van Latijn en Frans lost verreweg de meeste gevallen wel op. Waar die kennis tekortschiet of ontbreekt, kan veelal geen steun gevonden worden bij het *W.N.T.*, dat er niet aan kon denken al zulke woorden op te nemen.

9 De interpretatie

Interpretatie, gebruikt in verband met een tekst, is een veelomvattend begrip. Het woord betekent ‘uitleg’, ‘verklaring’, en is grotendeels synoniem met exegese, een term die evenals hermeneutiek (‘theorie van de exegese’) vooral theologische gebruikswaarde heeft. Als we interpretatie in algemene zin opvatten, vallen bijna al de voorafgaande hoofdstukken er al onder: ze bevatten immers uitleg over spelling, grammatica en woordvoorraad. Uitleg dan, die niet op speciale teksten gericht was. Maar ook wanneer alle taalmoeilijkheden uit de weg zijn geruimd, is de interpretatie lang niet voltooid. De zeventiende eeuw staat ons weliswaar aanmerkelijk nader dan de wereld van het Oude Testament of van de Homerische epen, maar leven en denken van de zeventiende-eeuwers zijn ons toch in vele opzichten zo weinig vertrouwd, dat ons voorstellingsvermogen bij diepgaande lectuur gesteund moet worden door uitgebreide en gevarieerde informatie. Die kan, al naar de tekst het meebrengt, de meest uiteenlopende zaken betreffen, het wonen, de kleding, het ambacht, de omgangsvormen enz., maar ook de opvattingen op het gebied van de staatkunde, de religie, de astronomie, de gezondheidsleer enz. Zelfs wanneer de lectuur zich beperkt tot een specifiek terrein, bijvoorbeeld de literatuur, kan bij de interpretatie zoveel aan de orde komen, dat de terreingrenzen in alle richtingen vervagen, mede doordat de grens tussen het literaire en het niet literaire onscherp is. De cultuurhistorische interpretatie strekt zich, vooral bij de literaire teksten, ook uit tot de stromingen, invloeden en bronnen die inhoud, karakter en gedaante van de tekst mede hebben bepaald. Bij de inleidende tekstcolleges, die op leesvaardigheid gericht zijn, speelt de cultuurhistorische interpretatie een ondergeschikte rol. Van de deelnemers wordt niet verwacht, hoewel het bepaald niet is verboden, dat ze zich oriënteren in de rijke literatuur die over vele aspecten van het zeventiende-eeuwse leven inlicht. Dat mag niet doen voorbijzien, dat het lezen van de oude tek-

sten pas recht profijtelijk wordt, wanneer de aandacht niet beperkt blijft tot de taal, maar zich ook uitstrekt tot de cultuurhistorische inhoud en achtergrond van de teksten. Teksten behoeven interpretatie, maar ze vormen op hun beurt een van de meest directe wegen waarlangs we de cultuur van de Gouden Eeuw kunnen leren kennen. Om die kennismaking zal het de lezer van Zeventiende-eeuws uiteindelijk te doen zijn, naar welk deelterrein (geschiedenis, kunstgeschiedenis, literatuur enz.) zijn belangstelling ook uitgaat. De cultuurhistorische tekstinterpretatie blijft hier verder buiten beschouwing.

Zoals boven te kennen gegeven is, wordt bij het vertalen zelf al telkens geïnterpreteerd. Spelling en grammaticale structuur moeten worden doorzien, wat de beginnende lezer al na korte tijd aardig lukt. Veel groter zijn en blijven de betekenisproblemen, die zich - anders dan die van spelling en grammatica - niet voor systematische instructie lenen. De vertaler kiest per geval voor bepaalde betekenissen en betekenisrelaties, na drie eeuwen vaak een hachelijke zaak, ook wanneer afstand genomen is van de fictie, dat een volstrekt adequate vertaling mogelijk zou zijn. Met het voorbehoud dat in de voorafgaande zin ligt opgesloten, mag gezegd worden, dat de betekenisinterpretatie in de regel tot redelijke, aannemelijke, of ook vaststaande resultaten kan leiden. De collegedeelnemers wennen er geleidelijk aan de eerste indruk te wantrouwen, niet elke op zichzelf aardige inval meteen voor de juiste vertaling te houden, maar systematisch en kritisch de mogelijkheden te overwegen, vaak met steun van het woordenboek. Ze leren tekst met tekst te vergelijken, en detailvertalingen te toetsen aan inhoud en strekking van het geheel. De deelnemers ervaren bovendien, dat aan de interpretatiemogelijkheden grenzen gesteld zijn, grenzen waar ook de docent lang niet altijd overheen stappen kan. Soms is een tekst corrupt, of schoot de auteur te kort in helderheid van denken en verwoorden. Soms laat het woordenboek in de steek, doordat trefwoorden of bepaalde gebruikswijzen niet zijn opgenomen. Heeft elk van twee of meer nauw verbonden woorden verscheidene betekenis mogelijkheden, en werkt het tekstverband weinig mee, dan kunnen interpretatie en vertaling dubieus worden. De vertaler kan dan gaan lijken op de man die zich aan eigen haardos uit het moeras wil trekken. Hij tast de reeks vertaalmogelijkheden af om tot een redelijke interpretatie te komen, of probeert een onzekere vertaling toe te buigen naar een interpretatie die hem aantrekkelijk voorkomt. Ook als een oplossing gevonden is die niet onbevredigend lijkt, blijft soms de twijfel knagen, of daarmee nu de bedoeling van de auteur inderdaad gevat is. Behalve de precieze betekenis in een bepaald zinsverband is bij vele woorden ook de gevoelswaarde moeilijk te taxeren. De in deze alinea aangeroerde problemen doen zich in versterkte mate voor bij vertaling en interpretatie van poëtisch-literaire teksten, met hun aparte taalhantering en

literaire vormgeving. Ook daarop gaan we in ons kader verder niet in.

Men kan oude teksten op verschillende niveaus ‘begrijpen’, waarbij elk niveau eigen eisen stelt wat de diepgang van analyse en interpretatie betreft. Een micro-filologische benadering, met uiterst consciëntieuze vertaling, en interpretatie in volle breedte en diepte, is niet altijd nodig voor de resultaten die men met tekststudie beoogt. Toch mag dat niet tot het misverstand leiden, dat vertalen en interpreteren best wat minder intensief aangeleerd zouden kunnen worden dan binnen de neerlandistische opleiding gewoonlijk gebeurt. Dat misverstand komt - vooral onder aanstaande historici - meermalen voort uit de gedachte, dat het om de grote lijnen van de tekstinhoud gaat, en dat de woord-voor-woord-strategie het doel voorbyschiet. Al kan niet ontkend worden dat de lezer in z'n latere beroeps carrière, al naar het studieobject meebrengt, inderdaad soms zo zal lezen, dat doet toch niets af aan de noodzaak van een zorgvuldige vertaal-training. Wie die overslaat loopt immers gevaar, bij het ‘globale’, het niet tot bijzonderheden afdalende lezen op de vreemdste manier mis te tasten. Wie gegevens uit oude teksten op een verantwoorde manier gebruiken wil, staat voor de onontkoombare eis, dat hij de bedoelingen van de oorspronkelijke auteurs volledig tot hun recht laat komen. Dat kan alleen, wanneer de twintigste-eeuwse lezer bereid en in staat is, zonedig ook de kleinste nuances te onderkennen en te verantwoorden. Goed ‘globaal’ lezen kan alleen hij, die ook in staat is het intensief te doen.

De lezer van deze inleiding die, tot hier gevorderd, uit dit hoofdstuk of ook uit het hele boekje de indruk zou overhouden, dat het vertalen en interpreteren maar een moeizaam en vermoeiend gepeuter is, heeft in elk geval niet de interpretatie gekozen die met de bedoelingen van de schrijver strookt. Zonder te overdrijven mag vastgesteld worden dat vele studenten, blijkens hun inbreng op de colleges, de bekoring ondergaan van het aandachtig doordringen tot de diepere bedoelingen van auteurs uit een andere tijd, met een ander leefpatroon, en een ander cultureel klimaat. Het doet een voortdurend beroep op voorstellingsvermogen en vindingrijkheid, op taalgevoel en taalintuïtie, en ontwikkelt het vermogen de ander - in dit geval de verre ander - uit zijn geschreven taal te begrijpen.

10 De hulpmiddelen

Na de opmerkingen in hoofdstuk negen kunnen we ons in het volgende beperken tot de taalkundige hulpmiddelen. De aard van de te lezen teksten maakt ze gewoonlijk onmisbaar. Met de taalkundige hulp voor het Zeventiende-eeuws houdt het niet over: een zeventiende-eeuws handwoordenboek is er niet, een handzame grammatica evenmin. Dat betekent gelukkig niet, dat alle handreiking ontbreekt.

In de eerste plaats is er een woordenboek dat uitnemende informatie over het Zeventiende-eeuws bevat, ook al is het daar niet speciaal voor geschreven: het *Woordenboek der Nederlandsche taal*, bewerkt door M. de Vries en L.A. te Winkel en vele anderen (Den Haag enz., 1882 - ...). Dit woordenboek, meestal aangeduid met de afkorting *W.N.T.*, omvat enkele tientallen delen. De voltooiing van de reeks laat nog op zich wachten: aan de letters R, T en V wordt nog gewerkt, W - Z ontbreken. Tot dusver is één supplementdeel verschenen, namelijk op de A. Officieel begint het *W.N.T.* bij 1637, maar de begingrens is later verlegd naar 1580 en zelfs naar 1500.

Het zal duidelijk zijn, dat de profijt van een dergelijk omvangrijk en kostbaar woordenboek over 't algemeen alleen verkregen kunnen worden in leeszaal of bibliotheek. Dat betekent in de praktijk, dat het *W.N.T.* bij het lezen van zeventiende-eeuwse teksten onvoldoende wordt gebruikt. Dat is jammer, want het regelmatig raadplegen van dit grootste Nederlandse woordenboek is erg wenselijk voor ieder die de oude teksten met de vereiste zorgvuldigheid wil bejegenen. Daarom worden hier toch een paar aanwijzingen voor de gebruiker gegeven. Overigens geldt, dat men het *W.N.T.* door het gebruik pas vlot leert gebruiken. De gebruiker krijgt de informatie vaak niet cadeau. Als vele grote naslagwerken heeft ook het *W.N.T.* z'n gebreken en beperktheden. Dat een woordenboek waaraan door tientallen medewerkers in een tijdsverloop van meer dan honderd

jaar (de eerste aflevering verscheen in 1864) gewerkt is, ongelijkmatigheden vertoont is bijvoorbeeld begrijpelijk. Men zoekt ook wel eens tevergeefs, en de informatie is niet altijd even bevredigend. Als niets gevonden wordt, kan dat ook aan de gebruiker liggen. Die moet er bijvoorbeeld mee rekenen, dat talloze afleidingen en samenstellingen niet als ‘lemma’ (trefwoord, hoofd van een artikel) zijn opgenomen, maar onder het grondwoord genoemd worden, en wel aan het eind van het artikel. Een woord als *laetcop* (‘glaasje om bloed mee af te tappen’) is bijvoorbeeld te vinden onder de bij *laten* (1) opgesomde samenstellingen, terwijl ook bij *kop* (2) een en ander te vinden is. De cijfers achter *laten* en *kop* wijzen erop, dat deze woorden (en vele andere) met meer dan één trefwoord zijn vertegenwoordigd, een omstandigheid waarmee de opzoeker rekening moet houden. Verder is het *W.N.T.* gezet in de zogenaamde ‘oude spelling’, die langzamerhand zo oud geworden is dat jonge lezers die niet meer uit hedendaagse lectuur leren kennen. Deze spelling heeft bijvoorbeeld nog *hooren* en *meenen* in plaats van *horen* en *menen*, en *visch* in plaats van *vis*. Bij het opzoeken moet men daar terdege op letten. Ook op andere punten wijkt, de ‘oude spelling’ wel eens af van de nu gebruikelijke, zodat men er soms goed aan doet, meer dan één spelwijze te ‘proberen’. Artikelen van enkele tientallen kolommen zijn geen uitzondering, zodat het vinden van een bepaald gegeven vooral in het begin moeilijk en tijdrovend kan zijn. Daarbij mag opgemerkt worden, dat de typografie ook niet altijd meewerkt. Mettertijd leert men de opbouw van grotere artikelen beter en vlugger overzien. In verscheidene delen zijn lijsten met ‘bijvoegsels en verbeteringen’ opgenomen, die hun verscholen bestaan wel eens met verwaarlozing bekopen, maar bij zorgvuldige raadpleging niet overgeslagen mogen worden.

Wie bij het lezen het *W.N.T.* niet bij de hand heeft, hoeft nog niet ieder direct gerief te ontberen. Van Dale's *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Den Haag; de laatste druk, de tiende, bewerkt door C. Kruyskamp, is van 1976) bevat heel wat oude woorden. Verder zullen vele lezers beschikken over het *Middelnederlandsch handwoordenboek* van J. Verdam (Den Haag z.j., onveranderde herdruk en van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben / meermalen onveranderd herdrukt). Het geeft veel woorden die ook in de zeventiende eeuw nog voorkomen. Het raadplegen van Van Dale en het *Mnl. Handw.* heeft in elk geval zin voor de letters of onderdelen van letters die het *W.N.T.* nog niet heeft. Een bescheiden soelaas bij gemis van het *W.N.T.* biedt tenslotte nog *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands* (tweede druk, Groningen 1977), naar de typering van de auteur ‘een voorlopig hulpmiddel bij het interpreteren van voornamelijk literaire teksten uit de Gouden Eeuw’.

Over de grammaticale hulpmiddelen voor het Zeventiende-eeuws kan

deze inleiding kort zijn. Zoals boven gezegd is, bestaat er geen grammaticaal overzicht. Er zijn wel belangrijke deelstudies, maar het heeft weinig zin die hier op te sommen. We volstaan met het noemen van A. Weijnen's *Zeventiende-eeuwse Taal* (vijfde druk, Zutphen 1976). Vóór de bloemlezing geeft de schrijver een groot aantal opmerkingen over Zeventiende-eeuws, ten behoeve van de tekstverklaring. Om een systematische grammaticale beschrijving van het zeventiende-eeuwse Nederlands is het hem niet te doen geweest. In de literatuurlijst van dit boek kan de beginnende lezer zich desgewenst verder oriënteren.

Het is denkbaar, ervaring met het Zeventiende-eeuws op te doen zonder woordenboek en grammatica. In vele goed verzorgde moderne uitgaven van zeventiende-eeuwse teksten staat de gewenste informatie namelijk al in een uitvoerige annotatie vermeld. Dat bespaart veel tijdrovend zoeken, maar de beginnende lezer - om hem gaat het hier - komt daaraan tekort. In de eerste plaats mist hij de stimulans om zelfstandig en kritisch in het vakapparaat op zoek te gaan naar de gegevens die hij al lezend blijkt nodig te hebben. In de tweede plaats is de kans groot, dat de annotatie de prikkel tot eigen overweging grotendeels wegneemt. Waarom piekeren over wat kant en klaar aan de voet van de bladzij staat? Voor opleidingsdoelen kiest men dan ook gewoonlijk in eerste instantie ongeannoteerde teksten. Wie in zulke teksten met vallen en opstaan z'n weg leert vinden, ontwikkelt de vindingrijkheid, de verbeeldingskracht en de taalgevoeligheid die onmisbaar zijn om een oude tekst naar de mate van het mogelijke te peilen en te proeven.